

Cerkiew prawosławna w II Rzeczypospolitej

Antoni Mironowicz

Wydział Historii i Socjologii, Uniwersytet w Białymstoku
Białystok, Polska
amir@uwb.edu.pl

A. Mironowicz, *The Orthodox Church, 2nd Polish Republic*, Elpis, 20 2018: 85-109.

Abstract: In 1918 the independent republic of Poland was proclaimed. In 1920-1921, after the Polish-Soviet war, the Polish border was moved 200 km east of the Curzon line, which is more or less the Soviet-polish border of 1945. During the 2nd Polish Republic the Orthodox Church was not supported by an ascendancy of the authority yet, but was identified with the Russian invader's religion. The Polish authorities treated Orthodoxy not as the religion of their people, but as the faith of the former occupant. The transfer of Orthodox Church property was part of the government's policy of building a revived Polish state and its national unity on the basis of Roman Catholicism. This policy meant decreasing the number of Orthodox parishes and monasteries, the confiscation of church property by the state or its transfer to the Roman Catholic Church, closing Orthodox churches, and converting the faithful to Roman Catholicism.

Throughout the mid-war period (1938-1939) the Orthodox Church had no regulated legal status. It was only after the transfer of Orthodox churches and estates by the state and the Roman Catholic Church that president Ignacy Mościcki signed a decree of 18 November 1938 On the attitude towards the Autocephalous Orthodox Church. On the basis of that decree the position of the highest authority governing the matters of the Autocephalous Orthodox Church was given to the General Council (Sobor) which consisted of bishops and representatives of the clergy and faithful. The executive body of the Church was a synod consisting of the metropolitan, the army bishop and two diocese bishops.

The 1938 decree was the first document in the history of the Orthodox Church in the Second Polish Republic, which settled the relations between the Polish state and the Orthodox Church. It removed the state temporariness criticised by the clergy and faithful. On the basis of this decree the Orthodox Church was greatly subjected to the state and its policy. Within three weeks of issuing the decree, on 10 December 1938, a governmental decree was issued containing "The Internal Statute of the Polish Autocephalous Orthodox Church". It settled in detail the competence of the Orthodox metropolitan, the General Council, the Bishops' Council and the Bishops' Synod.

Streszczenie: Po odrodzeniu się państwa polskiego, w okresie II Rzeczypospolitej prawosławie nie było już wspierane autorytetem władzy, ale było utożsamiane z wyznaniem zaborcy. Przemiany społeczno-ustrojowe w Rosji Radzieckiej osłabiły pozycję patriarchatu moskiewskiego, który nadał Kościołowi prawosławnemu w Polsce autonomię, a kierownictwo nad nim powierzył lokalnemu soborowi biskupów z egzarchą o uprawnieniach metropolity. W latach 1918-1939 Kościół prawosławny w granicach Rzeczypospolitej liczył ponad 4 miliony wiernych i był podzielony na siedem diecezji. Władze polskie z jednej strony dążyły do ustanowienia niezależnej od Moskwy struktury cerkiewnej, z drugiej zaś ograniczały liczbę parafii prawosławnych i jego rolę w społeczeństwie.

Odpowiedź na pytanie o pozytywne i negatywne fakty w dziejach prawosławia na terenie II Rzeczypospolitej wymaga całościowego spojrzenia na politykę państwa wobec Cerkwi w latach 1918-1939. Do pozytywnych procesów należy zaliczyć unormowanie się stanu prawnego Kościoła prawosławnego w państwie polskim. Co prawda ostateczne uregulowanie stanu prawnego na mocy Przepisów Tymczasowych z 1922 roku i dekretu Prezydenta RP z 1938 roku nie zadawały ani władze państwowe ani cerkiewne to było ważnym etapem na drodze budowania osobowości prawnej Cerkwi. Dekret stwierdził autokefaliczność Kościoła prawosławnego w Polsce oraz prawo swobodnego rządzenia się w granicach ustawodawstwa państwowego. Głową Kościoła, jego naczelnym zarządcą i przedstawicielem był metropolita, który był jednocześnie arcybiskupem diecezji warszawskiej i archimandrytą Ławry Poczajowskiej. Organem najwyższym Kościoła, regulującym sprawy Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, był Sobór Generalny składający się z biskupów oraz przedstawicieli duchowieństwa i świeckich. Sobór Generalny mógł zmienić ustrój Kościoła z dominującego w latach 1918-1938 ustroju synodalno-konsystorskiego, w którym naczelną władzę posiadał Synod biskupów na ustrój soborowy, oparty na zasadach wybieralności episkopatu i dziekanów z czynnym głosem przedstawicieli wiernych. Organem wykonawczym Soboru Biskupów był Synod składający się z metropolity, który był jego przewodniczącym, biskupa wojskowego i 2 biskupów diecezjalnych.xxx

Keywords: The Orthodox Church, 2nd Polish Republic

Słowa kluczowe: Cerkiew prawosławna, II Rzeczypospolita

Rzeczypospolita Polska przez cały okres międzywojenny była państwem wielonarodowościowym i wielowyznaniowym. Strukturę narodowościową i wyznaniową społeczeństwa II Rzeczypospolitej możemy scharakteryzować na podstawie spisów ludności z 1921 i 1931 r. Oba spisy były obarczone licznymi błędami formalnymi i merytorycznymi. Spis ludności z 1921 r. nie obejmował terytorium całego państwa polskiego i został dokonany w okresie

znacznych przemieszczeń ludnościowych. W tym czasie prowadzona była repatriacja ludności, która w 1915 r. opuściła swoje miejsca zamieszkania. Tereny byłego zaboru pruskiego opuszczali Niemcy i część ludności żydowskiej. W okresie od 31 listopada 1921 r. do 31 grudnia 1922 r. do Polski przybyło 489,2 tys. repatriantów, którzy nie zostali ujęci w danych spisowych. Wiele zastrzeżeń budził sposób przeprowadzenia spisu, bez jasnych kryteriów określają-

cych wyznanie i narodowość ludności¹. Mając powyższe kwestie na uwadze wyniki pierwszego powszechnego spisu ludności II Rzeczypospolitej w części dotyczącej mniejszości narodowych można traktować jako szacunkowe. Pomimo tych mankamentów spis z 1921 r. jest podstawą do określenia przybliżonej liczby wiernych poszczególnych Kościołów i związków wyznaniowych. Według danych spisowych 63,8% społeczeństwa było wyznania rzymskokatolickiego, 11,2% greckokatolickiego, 10,5% prawosławnego, 3,7% ewangelickiego, 10,5% mojżeszowego, a 0,3% innych związków religijnych. Najwięcej wyznawców prawosławia zamieszkiwało województwo poleskie – 79,2%, wołyńskie – 74,2%, nowogródzkie – 51,1%, białostockie – 15,1% i w okręgu wileńskim – 26,9%. W pozostałych województwach procentowy współczynnik ludności wyznania prawosławnego nie przekraczał 1%².

Spis ludności z 1931 r. odbywał się po zakończeniu migracji ludności, ale sposób jego przeprowadzenia budził wiele wątpliwości co do ostatecznych wyników. Na jego podstawie szacuje się, że państwo polskie było zamieszkałe przez 20,6 mln wyznawców Kościoła rzymskokatolickiego (64,8%), 3,8 mln Kościoła prawosławnego (11,8%), 3,3 mln Kościoła greckokatolickiego (10,4%), 3,1 mln wyznania mojżeszowego (9,8%), 875 tys. Kościoła ewangelickiego (2,6%) i 197 tys. innych związków religijnych (0,6%). Ludność prawosławna zamieszkiwała głównie w województwie poleskim – 77,4% ogółu mieszkańców województwa, wołyńskim – 69,8%, nowogródzkiem – 51,3%, wileńskim – 25,4%, białostockim – 18,5%, lubelskim – 8,5%. W każdym z pozostałych województw ludność prawosławna stanowiła poniżej 1% mieszkańców³. Z powyższej statystyki wynika, że przynajmniej w trzech

województwach wyznawcy Kościoła prawosławnego stanowili większość mieszkańców. Ludność prawosławna pochodziła przeważnie ze środowisk mniejszości narodowych. Wyznawcami prawosławia było 1,5 mln Ukraińców, 900 tys. Białorusinów, 700 tys. tzw. „tutejszych”, 600 tys. Polaków oraz 125 tys. Rosjan⁴. Prawosławni w województwie nowogródzkim, poleskim, wileńskim i białostockim byli przeważnie narodowości białoruskiej, a na terenie województw wołyńskiego i lubelskiego narodowości ukraińskiej. Zdecydowana większość ludności prawosławnej mieszkała na wsi. Na ogólną liczbę 3 762 500 wiernych Kościoła prawosławnego ludność wiejska stanowiła 3 571 600 osób, a jedynie 190 800 wyznawców zamieszkiwało w miastach⁵.

Sytuacja prawno-organizacyjna

Kościół prawosławny w II Rzeczypospolitej znalazł się w grupie wyznań mniejszościowych i stracił swoje dotychczasowe uprzywilejowane miejsce. Władze Rzeczypospolitej traktowały prawosławie jako relik zaborcy i z niechęcią odnosiły się do jego wyznawców. Administracja państwowa i Kościół rzymskokatolicki rozpoczęły akcję rewindykacji świątyń i monasterów należących do Kościoła prawosławnego. Akcję tę można było łatwo przeprowadzić, albowiem w Cerkwi panował chaos organizacyjny. Duchowni prawosławni, którzy znajdowali się na terenie państwa polskiego, nadal stanowili integralną część Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego. Priorytetową sprawą dla władz polskich było wyrwanie Kościoła prawosławnego na ziemiach polskich spod jurysdykcji moskiewskiej i uzyskanie dla niego autokefalii. W opinii władz takie działania wymagała polska racja stanu⁶. Realizacja tej polityki była utrudniona z uwagi na ekspansję duchowieństwa katolickiego i jego odwetowe tendencje w stosunku do duchowieństwa prawosławnego. Dążenie kleru łacińskiego do zwiększenia materialnego stanu posiadania nie zawsze korelowało z interesami państwa⁷. Z kolei Rosyjski Kościół Prawosławny nie chciał utracić tak znaczącej części swojego stanu posiadania i zmierzał do utrzymania jedności prowincji cerkiewnej, pomimo zmian granic państwowych i sytuacji politycznej.

W latach 1917-1918 r. w Moskwie obradował Sobór Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego, który przywrócił

¹ R. Buławski, *Projekt drugiego spisu powszechnego na tle doświadczeń spisu z 1921 r.*, „Kwartalnik Statystyczny”, 1930, z. 1; J. Tomaszewski, *Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918-1939*, Warszawa 1985; M. Siemakowicz, *Spisy ludności a zagadnienia narodowościowe z uwzględnieniem spraw szkolnictwa dla mniejszości białoruskiej w II Rzeczypospolitej*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, 1998, nr 10, s. 85.

² *Historia Polski w liczbach. Ludność i terytorium (GUS)*, Warszawa 1993, s. 158. Nieco inne dane na podstawie tego samego spisu ludności podaje Kazimierz Urban. Według tego badacza wyznawcy Kościoła rzymskokatolickiego stanowili 62,5% ogółu ludności kraju, Kościoła greckokatolickiego 11,8%, Kościoła prawosławnego 11%, Kościoła ewangelickiego 3,7%, wyznania mojżeszowego 10,8% i innych 0,2%. Por.: K. Urban, *Prawosławni w strukturze wyznaniowej Polski*, [w:] *Kościół prawosławny w Polsce. Dawniej i dziś*, pod red. L. Adamczuka i A. Mironowicza, Warszawa 1993, s. 35; G. J. Pelica, *Kościół prawosławny w województwie lubelskim (1918-1939)*, Lublin 2007, s. 34-35.

³ *Historia Polski w liczbach.*, s. 161-164; M. Papierzyńska-Turek, *Organizacja Kościoła Prawosławnego w latach 1918-1939*, [w:] *Kościół Prawosławny w Polsce dawniej i dziś*, s. 59. Więcej na temat liczebności poszczególnych grup narodowościowych por.: J. Żarnowski, *Spółczesność II Rzeczypospolitej 1918-1939*, Warszawa 1973, s. 372-401; W. Mędrzecki, *Liczebność i rozmieszczenie grup narodowościowych w II Rzeczypospolitej w świetle wyników II spisu powszechnego (1931)*, „Dzieje Najnowsze” 1983, nr 1/2, s. 231-252; W. Roszkowski, *Historia Polski 1914-1998*, Warszawa 1999, s. 32. Inne dane o procentowej licznie ludności prawosławnej w wymienionych województwach podaje S. Kiryłowicz, *Niektóre problemy prawosławia na tle polityki wyznaniowej państwa w okresie międzywojennym*, „Posłannictwo”, nr 3-4 (1979), s. 89; G. J. Pelica, *Kościół prawosławny w województwie lubelskim (1918-1939)*, s. 38-39.

⁴ K. Krasowski, *Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej. Studium historyczno-prawne*, Warszawa – Poznań 1988, s. 106.

⁵ „Wiadomości Metropolii Prawosławnej w Polsce”, nr 3 (11), 1939, s. 7.

⁶ A. Friszke, *Kościół wschodnie w Drugiej Rzeczypospolitej*, „Więź” 1988, nr 7/8, s. 84. O polityce władz państwowych wobec wyznawców prawosławia, por.: A. Mironowicz, *The Orthodox Church in Poland in the Twentieth Century*, [in:] *The Orthodox Church in Eastern Europe in the Twentieth Century*, ed. Christine Chaillot, Oxford – Bern 2011, s. 247-267; tenże, *L'Église orthodoxe en Pologne au XX siècle*, [in:] *L'Église orthodoxe en Europe orientale au XX siècle*, sous la direction de Christine Chaillot, Paris 2009, s. 229-248.

⁷ K. Srokowski, *Sprawa narodowościowa na kresach wschodnich*, Kraków 1924, s. 42.

patriarchat i stworzył ustrój soborowy⁸. Podczas obrad tego soboru biskup wileński Tichon 13 sierpnia 1917 r. został wybrany na metropolitę moskiewskiego, a 21 listopada 1917 r. na patriarchę. Ważne decyzje zapadły również odnośnie diecezji warszawskiej. Sobór opracował zasady funkcjonowania diecezji warszawskiej i na jej ordynariusza wyznaczył arcybiskupa twerskiego Serafina (Cziczagowa). Postanowienia soboru władca warszawski przekazał posłowi polskiemu w Moskwie Aleksandrowi Lednickiemu⁹. Rząd polski odrzucił kandydaturę arcybiskupa Serafina motywując tym, że władca twerski nie posiadał obywatelstwa polskiego, a w obradach soboru nie uczestniczył przedstawiciel władz polskich¹⁰.

Na soborze moskiewskim zapadły również ważne postanowienia odnośnie innych diecezji. Patriarcha Tichon w 1918 r. polecił biskupowi krzemienieckiemu Dionizemu najpierw zarządzać diecezją chełmską, a następnie stworzyć nową diecezję poleską, składającą się z części eparchii mohylewskiej, mińskiej i grodzieńskiej¹¹. Zwierzchnik Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego wyznaczył swego wikarego biskupa Eleuteriusza (Bogojawleńskiego) na ordynariusza diecezji litewsko-wileńskiej, który już od 1915 r. zastępował abp. Tichona w kierowaniu diecezją. Władca Eleuteriusz przybył do Wilna w końcu 1918 r. Patriarcha polecił również powrócić do swej diecezji biskupowi białostockiemu Włodzimierzowi (Wiaczesławowi Tichonickiemu), który przybył do Grodna 1 września 1918 r.¹²

Rząd polski, w myśl swojej polityki wyznaniowej, od razu stanął na stanowisku dostosowania terytorialnej organizacji cerkiewnej do granic państwowych. Na terenie ziem, które znalazły się w granicach państwa polskiego, formalnie funkcjonowało sześć diecezji prawosławnych (warszawska, chełmska, litewsko-wileńska, grodzieńska, wołyńska i poleska). Administrowanie dwoma istniejącymi pod zaborem rosyjskim diecezjami – warszawską i chełmską – powierzono władcy Włodzimierzowi, albowiem wyznaczony na władcy warszawskie arcybiskup Serafin i zarządzający przed 1918 r. eparchią chełmską biskup Eulogiusz nie mogli objąć wymienionych katedr. Biskup białostocki administrował diecezją grodzieńską. W tym samym czasie władca krzemieniecki Dionizy kontynuował prace organizacyjne nad utworzeniem diece-

zji poleskiej. Jako biskup krzemieniecki władca Dionizy uczestniczył we Wszechukraińskim Soborze Cerkiewnym i brał udział w przygotowaniu projektu powołania Ukraińskiej Autokefalicznej Cerkwi Prawosławnej. Po zajęciu Kijowa przez bolszewików biskup Dionizy w końcu stycznia 1919 r. powrócił do Krzemieńca. Pomimo działań wojennych i choroby władca krzemieniecki odbudował struktury parafialne w diecezji i od kwietnia 1920 r. sprawował nadzór nad życiem religijnym w eparchii wołyńskiej. Dopiero w sierpniu 1920 r. biskup Dionizy oficjalnie rozpoczął zarządzanie biskupstwem wołyńskim. Biskupstwo litewsko-wileńskie, kierowane przez biskupa Eleuteriusza, do 1922 r. pozostawało poza granicami kraju¹³.

Normalizacja spraw kanonicznych Kościoła prawosławnego w II Rzeczypospolitej wymagała uregulowania jego statusu prawnego. Proces kształtowania się stosunków państwo – Kościół prawosławny trwał niezmiernie długo i był bardzo skomplikowany. Nowe uwarunkowania polityczne wymagały zupełnie odmiennego podejścia do spraw Kościoła prawosławnego, albowiem na wcielonych do państwa ziemiach wciąż obowiązywało ustawodawstwo wyznaniowe państw zaborczych¹⁴. Traktat wersalski z 28 czerwca 1919 r. narzucał zobowiązania wobec mniejszości narodowych i wyznaniowych, które władze Rzeczypospolitej musiały zaakceptować. Rząd polski zobowiązał się do zapewnienia wszystkim mieszkańcom kraju, bez różnicy religii, narodowości i języka, ochrony swobodnego wykonywania praktyk religijnych, równości praw cywilnych itd. Sejm ratyfikował traktat wersalski w 1920 r.¹⁵ Zobowiązania rządu polskiego znalazły odzwierciedlenie w konstytucji z 17 marca 1921 r., która dała podstawy nowemu porządkowi prawnemu oraz nakreśliła w zarysie założenia polityki wyznaniowej. Założenia te zostały umieszczone w rozdziale piątym konstytucji: „Powszechne prawa i obowiązki obywatelskie”¹⁶. Artykuły 113-116 konstytucji poświęcone zostały związkom wyznaniowym. Artykuł 113 stwierdzał, że każdy związek wyznaniowy prawnie uznany przez państwo ma prawo urządzać nabożeństwa, posiadać samorząd do prowadzenia swych spraw wewnętrznych oraz posiadać osobowość prawną. Artykuł 114 zrównał w prawach wszystkie związki wyznaniowe, ale Kościołowi rzymskokatolickiemu przyznawał naczelne

⁸ J. S. Langrod, *O autokefalii prawosławnej w Polsce*, Warszawa 1931, s. 49.

⁹ K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 115.

¹⁰ Tamże, s. 16. Arcybiskup Serafin był nominalnym biskupem diecezji warszawskiej aż do 1922 r. Do czasu przeniesienia na drugą katedrę tytułowano go arcybiskupem warszawskim i przywiślańskim: Алексей (Громадский) архиепископ, *К истории Православной Церкви в Польше за десятилетие пребывания во главе её Блаженнейшего Митрополита Дионисия (1923-1933)*, Warszawa 1937, s. 14; tenże, *О каноничности «Положения о внутреннем устройстве Православной Церкви в Польше»*, Warszawa 1927.

¹¹ А. Свитиц, *Православная Церковь в Польше и ее автокефалия*, Буэнос-Айрес, 1959, s. 93; (Wydanie drugie w prasie: *Православная Церковь на Украине и в Польше в XX столетии: 1917-1950 гг.*, Москва 1997, s. 93; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w Polsce*, Białystok 2016, s. 515.

¹² Митрополит Владимир, святитель и молитвенник (1873-1959), Париж 1965, s. 30; В. И. Косик, Владимир „Православная энциклопедия”, т. VIII, Москва 2004, s. 665-667.

¹³ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Białystok 2005, s. 84-85; tenże, *Kościół prawosławny w Polsce*, s. 516.

¹⁴ M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją, a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918-1939*, Warszawa 1989, s. 133, 134.

¹⁵ S. Zeleźniakowicz, *Z historii Polskiego Kościoła Prawosławnego w okresie międzywojennym (1919-1939)*, „Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego” (dalej: „WPAKP”), 1981, nr 4, s. 43-44; Por.: Dz. U. nr 110/1920, poz. 728.

¹⁶ M. T. Staszewski, *Wolność sumienia w II Rzeczypospolitej (Szkielet zagadnienia)*, „Posłannictwo” 1986, nr 3/4 s. 117. Por.: H. Świątkowski, *Wyznania religijne w Polsce, ze szczególnym uwzględnieniem ich stanu prawnego*, cz. I, *Wyznania i związki religijne*, Warszawa 1937; J. Sawicki, *Studia nad położeniem prawnym mniejszości religijnych w państwie polskim*, Warszawa 1937; M. T. Staszewski, *Wolność sumienia przed trybunałem II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1970; H. Chałupczak, *Status prawny i formy integracji mniejszości narodowej w Europie międzywojennej*, [w:] *Ochrona praw mniejszości narodowych i religijnych*, pod red. Z. Hołda, Lublin 1993, s. 22-30.

stanowisko wśród równouprawnionych wyznań¹⁷. Artykuł 115 dał uznanym mniejszościom i związkom religijnym możliwość rządzenia się własnymi ustawami, których państwo uznania nie odmówiło z powodu sprzeczności z polskim prawem. Stosunek państwa do uznawanych Kościołów i wyznań miał zostać ustalony na drodze ustawowej¹⁸. Artykuł 116 dotyczył związków religijnych prawnie nieuznanych. Państwo miało je uznać, o ile organizacja, nauka i ustrój tego związku nie będą sprzeczne z porządkiem publicznym¹⁹. W wyżej podanych artykułach widoczny jest podział na związki wyznaniowe uznane i nieuznane przez państwo. Samo uznanie prawne istniejącego wyznania nie wymagało ustawy, a zatem mogło być dokonane rozporządzeniem właściwego ministra²⁰. Sytuacja prawna wszystkich uznanych związków wyznaniowych, oprócz Kościoła rzymskokatolickiego, miała zostać uregulowana za pomocą ustawy.

W świetle konstytucji marcowej Kościół prawosławny w Polsce należał do wyznań uznanych przez państwo, ale które nie posiadały unormowanego położenia prawnego²¹. Na status Kościoła prawosławnego w II Rzeczypospolitej wpływ miały postanowienia traktatu ryskiego z 1921 r. Oba państwa podpisujące traktat zobowiązały się nie mieszać „do spraw ustroju i życia Kościołów i związków wyznaniowych znajdujących się na terytorium drugiej strony”. W ten sposób władze polskie uzyskały prawo do kontroli nad Kościołem prawosławnym w swym kraju i wprowadzenia autokefalii²².

Władze polskie chciały we własnym zakresie znaleźć osobę, która pokierowałaby organizacją naczelną władz Kościoła prawosławnego na terytorium Rzeczypospolitej. W tym celu Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (dalej: MWRiOP) i komisariat Ziem Wschodnich zwołali 24 maja 1920 r. w Wilnie naradę z przedstawicielami społeczności prawosławnej z biskupami Włodzimierzem i Eleuteriuszem na czele. Na mocy podjętych ustaleń MWRiOP zarząd nad diecezjami warszawską i chełmską oraz organizację aparatu kościelnego powierzyło biskupowi białostockiemu Włodzimierzowi (Tichonickiemu)²³. Do pomocy władcy powołano radę

doradcą złożoną z trzech duchownych i dwóch świeckich przedstawicieli społeczności prawosławnej. Biskup Włodzimierz prowadził samodzielną politykę i znacznie rozszerzył swoje kompetencje. Władca utrzymywał kontakty z patriarchatem moskiewskim i wziął udział w konsekracji biskupa Sergiusza (Korolowa), pozostającego w jurysdykcji patriarchy Tichona. Z polecenia patriarchy 4 kwietnia 1921 r. archimandryta Sergiusz został wyświęcony na biskupa bielskiego. Patriarcha powierzył mu zarząd nad diecezją chełmską. Postanowienia patriarchy nie uznały władze państwowe. W tej sytuacji władca zmuszony został do pobytu w klasztorze św. Onufrego w Jabłecznej²⁴. Za działania sprzeczne z polityką rządu biskup Włodzimierz został odsunięty od spraw organizacji władzy i życia cerkiewnego. W tej sytuacji w lipcu 1921 r. biskupowi krzemienieckiemu Dionizemu (Waledyńskiemu) zaproponowano opracowanie projektu organizacji władz centralnych²⁵. Władze państwowe obiecały władcy powołanie go na najwyższe stanowisko w Kościele prawosławnym w Polsce. Biskup Dionizy przyjął propozycję władz państwowych²⁶. Pierwszym sukcesem władcy Dionizego było uzyskanie zgody MWRiOP na utworzenie seminarium duchownego. Hierarcha objął też zarząd nad eparchią wołyńską. Biskup podjął starania o przyjazd do kraju przebywającego we Włoszech arcybiskupa Jerzego (Jaroszewskiego), który zdaniem władz rokował największe nadzieje na zgodną współpracę z rządem polskim²⁷.

Arcybiskup przybył do Polski na zaproszenie władz państwowych w sierpniu 1921 r. i objął po biskupie Włodzimierzu diecezję warszawską i chełmską²⁸. Biskup białostocki Włodzimierz pozostał jedynie administratorem eparchii grodzieńskiej. Nieco wcześniej do Wilna w 1919 r.

Kościół Prawosławny w Polsce w latach 1918-1939, „Euhemer – Przegląd Religioznawczy” 1980, nr 1, s. 56.

²⁴ S. Kuryłowicz, *Z dziejów prawosławia w II Rzeczypospolitej Polskiej. Niektóre problemy na tle polityki wyznaniowej państwa w 1918-1939*, „WPAKP”, 1986, nr 2, s. 41. Patriarcha w kwietniu 1922 r. wydzielił Chełmszczyznę z diecezji warszawskiej i wyznaczył jej zarządcą biskupa Sergiusza. Bp Sergiusz faktycznie nie objął swojej diecezji i jako nieuznawany przez władze państwowe nie uczestniczył w posiedzeniach soborów. 8 maja 1922 r. „za działalność polityczną nie mającą żadnego związku z działalnością duchowną” został pod eskortą deportowany do Czechosłowacji. S. Żeleźniakowicz, *Z historii...*, „WPAKP” 1982, nr 3/4, s. 14-15.

²⁵ Алексий (Громадский) архиепископ, *К истории Православной Церкви в Польше...*, c. 9; M. Papierzyńska-Turek, *Kościół prawosławny w Polsce w latach 1918-1927. Sytuacja prawna i konflikty wewnętrzne*, „Dzieje Najnowsze” 1976, nr 3, s. 17.

²⁶ S. Stepień, *Główne nurty życia religijnego społeczności ukraińskiej w Drugiej Rzeczypospolitej*, „Slavia Orientalis” 1990, nr 1/2, s. 120; M. Bendza, *Autokefalia Kościoła prawosławnego w Polsce*, „EΛΠIΣ”, R. V (XVII), z. 7-8 (20-21), 2003, s. 121; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, s. 87-88.

²⁷ M. Papierzyńska-Turek, *Problem autokefalii...*, s. 56. Arcybiskup Jerzy był biskupem mińskim i rektorem Akademii Teologicznej w Petersburgu. Władca wyjechał z Rosji jako arcybiskup charkowski. Najpierw przebywał w Jugosławii, a później został mianowany administratorem Kościoła prawosławnego we Włoszech i osiadł w Bari, skąd przybył do Polski. Abp Jerzy złożył pisemne zobowiązanie rządowi polskiemu, że nie pozwoli sobie na występowanie przeciw Polsce i będzie popierał starania o ustanowienie autokefalii Cerkwi prawosławnej w Polsce. S. Żeleźniakowicz, *Z historii...*, „WPAKP”, 1982, nr 2, s. 14.

²⁸ A. Friszke, *Kościół wschodnie...*, s. 84.

¹⁷ M. T. Staszewski, *Wolność sumienia...*, s. 119-120. Kościół rzymskokatolicki uzyskał uprawnienia jakich nie posiadał żaden inny związek wyznaniowy. Mógł on rządzić się własnymi prawami, a po zawarciu 10 lutego 1925 r. konkordatu ze Stolicą Apostolską państwo zupełnie straciło kontrolę nad Kościołem. S. Żeleźniakowicz, *Z historii...*, „WPAKP” 1981, nr 4, s. 44.

¹⁸ H. E. Wyczawski, *Cerkiew prawosławna w II Rzeczypospolitej*, [w:] *Kościół w II Rzeczypospolitej*, Lublin 1980, s. 167; J. Drobosz, *Prawne aspekty sytuacji Kościołów i związków wyznaniowych w II Rzeczypospolitej*, „Chrześcijańca w współczesność”, 1986, nr 6, s. 17.

¹⁹ M. T. Staszewski, *Wolność sumienia...*, s. 119.

²⁰ H. Świątkowski, *Niektóre aspekty prawne stosunku państwa do wyznań w Polsce przedwrześniowej*, „Państwo i Prawo” 1959, nr 1, s. 29-30; M. T. Staszewski, *Mniejszości wyznaniowe w II Rzeczypospolitej*, „Zeszyty Argumentów” 1967, nr 3, s. 75.

²¹ M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją...*, s. 136.

²² H. E. Wyczawski, *Cerkiew prawosławna*, [w:] *Historia Kościoła w Polsce*, pod red. B. Kumora i Z. Obertyńskiego, t. II, cz. 2, Poznań – Warszawa 1979, s. 88.

²³ Алексий (Громадский) архиепископ, *К истории Православной Церкви в Польше...*, c. 8; M. Papierzyńska-Turek, *Problem autokefalii*

przybył biskup dyneburski Pantelejmon (Paweł Rożnowski) wyznaczony przez patriarchę moskiewskiego Tichona na katedrę nowo utworzonej diecezji pińsko-nowogródzkiej²⁹. Władca objął katedrę poleską dopiero 23 października 1920 r. po zakończeniu działań wojennych na froncie wschodnim³⁰. Rząd polski podjął rozmowy z biskupami Jerzym, Dionizym i Pantelejmonem. Wymienieni władcy 16 września 1921 r. zostali zaproszeni na konferencję u ministra WRiOP Macieja Rataja. Na konferencji ustalono, że naczelna władza w Kościele prawosławnym w Rzeczypospolitej zostanie powierzona, zgodnie z zamierzeniami, arcybiskupowi Jerzemu, a biskupi złożyli oświadczenie o chęci współpracy z rządem i „pracy na korzyść Cerkwi na podstawie autokefalii”. Biskupi swoją decyzję uzależnili od otrzymania na takie rozwiązanie błogosławieństwa patriarchy moskiewskiego Tichona. W tej sprawie wystosowano do patriarchy specjalne posłanie³¹.

Na prośbę biskupów, popartą staraniami rządu na drodze dyplomatycznej za pośrednictwem przedstawiciela polskiego w Moskwie Tytusa Filipowicza, patriarcha Tichon dekretem z 28 września 1921 r. mianował arcybiskupa Jerzego (Jaroszewskiego) czasowym administratorem diecezji warszawskiej i chełmskiej oraz nadał mu godność egzarchy patriarszego w Polsce na prawach metropolity prowincjonalnego³². Kościół prawosławny uzyskał w ten sposób szeroką autonomię i zarząd składający się z Soboru Biskupów na czele z egzarchą jako przewodniczącym³³. Wyznaczony w 1918 r. na metropolitę warszawskiego arcybiskup Serafin złożył prośbę do Synodu Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego o zwolnienie go z funkcji biskupa diecezji warszawskiej. Moskiewski Synod 30 stycznia 1922 r. zwolnił arcybiskupa Serafina z zajmowanej funkcji, mianując na jego miejsce egzarchę Jerzego. Abp Jerzy został wyniesiony do godności metropolity warszawskie-

go z prawem noszenia białego kłobuka z krzyżem i mitry z krzyżem. Synod powierzył mu zarazem czasowy zarząd nad diecezją chełmską³⁴. Synod Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego aprobował ponadto statut Kościoła prawosławnego w Polsce³⁵.

Statut został przesłany na ręce metropolity Jerzego z zaznaczeniem, że staje się on prawomocny z chwilą udzielenia na niego zgody ze strony rządu polskiego. Rząd polski odmówił jego przyjęcia, a tekst dokumentu zwrócił metropolicie Jerzemu³⁶. Jednym z motywów odmowy był przewidywany w statucie ściśle związek hierarchiczny episkopatu polskiego z patriarchatem moskiewskim, czego rząd polski, dążący do uzyskania samodzielności dla Kościoła prawosławnego w Polsce, sobie nie życzył. Przyjęty przez Synod Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego status nie sprzyjał ustanowieniu autokefalii Kościoła prawosławnego w Polsce.

W latach 1918-1922 w granice państwa polskiego powróciła znaczna część ewakuowanego w 1915 r. duchowieństwa prawosławnego. Zmiany polityczne w Rosji Radzieckiej spowodowały przybycie do Polski wielu duchownych, którzy nigdy nie byli na jej terytorium. W tej sytuacji Ministerstwo Spraw Wewnętrznych 8 czerwca 1921 r. wydało okólnik *O polskim obywatelstwie, o prawie azylu i zasadach pobytu czasowego na terenie Polski*, który ograniczał napływ duchowieństwa rosyjskiego. Okólnik ze względów humanitarnych określał, że prawo do pobytu i obywatelstwa mają osoby, które przed wojną mieszkaly na terenach polskich i aktualnie wykazują swoją lojalność wobec władz państwowych. Prawo pobytu czasowego dostawały tylko osoby, którym powrót do Rosji Radzieckiej groził poważniejszymi konsekwencjami, a ich obecność na terenie Polski nie zagrażała bezpieczeństwu państwa. Na podstawie tego okólnika władze administracyjne mogły usuwać z terytorium państwa osoby uważane przez nich za niepożądane. Według sprawozdania MWRiOP w 1923 r. z terenu województwa białostockiego z 16 przybyłych usunięto jednego duchownego, z terenu województwa lubelskiego na 19 przybyłych 14 otrzymało obywatelstwo polskie. Z kolei Urząd Delegata Rządu w Wilnie w 1922 r. donosił, że zgodnie z obowiązującym prawem będzie wysiedlać z granic państwa polskiego wszystkich duchownych prawosławnych, którzy przybyli do Polski w sposób nielegalny³⁷.

Pierwsze próby uregulowania sytuacji Kościoła prawosławnego nastąpiły w styczniu 1922 r. Na zwołanym przez metropolitę Jerzego pierwszym Soborze Biskupów

²⁹ А. Святич, *Православная Церковь в Польше и ее автокефалия*, с. 97. Diecezja pińsko-nowogródzka powstała z diecezji mińskiej, której tron pozostał poza granicami Polski. Por.: J. S. Langrod, *O autokefalii...*, s. 66-67.

³⁰ Н. Дорощ, *Православный Гродно*, Гродно, 2000, с. 182-187; tenże, *Митрополит Пантелеимон (Рождновский 1867-1950)*, „Беларускі Праваслаўны Каляндар” на 2003 год, Мінск 2002, с. 135. М. В. Шкаровский, *Нацистская Германия и Православная Церковь (нацистская политика в отношении Православной Церкви и религиозное возрождение на территории СССР)*, Москва 2002, с. 516-517.

³¹ А. Святич, *Православная Церковь в Польше и ее автокефалия*, с. 97; М. Папierzynska-Turek, *Міędzy tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918-1939*, Warszawa 1989, s. 106.

³² J. S. Langrod, *O autokefalii...*, s. 69; A. Borkowski, *Міędzy Konstantynополем a Moskwą. Źródła do dziejów autokefalii Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej (1919-1927)*, Białystok 2015, s. 26-29.

³³ М. Зызыкин, *Автокефалия и zasady jej zastosowania*, Warszawa 1931, s. 59; A. Friszke, *Kościół wschodnie...*, s. 84. Patriarcha Tichon oświadczał w tym samym czasie, że nie może udzielić autokefalii albowiem „święte kanony nie pozwalają udzielić autokefalii różnoplemiennym prawosławnym, którzy zamieszkują w granicach państwa polskiego w charakterze narodowych i religijnych mniejszości”. W rozmowie z polskim posłem oświadczył natomiast, że jego sprzeciw w sprawie autokefalii podyktowany jest brakiem możliwości zwolnienia soboru przedstawicieli duchowieństwa i świeckich, co utrudnia formalne załatwienie sprawy. О. Ф. Купранець, *Православна церква в міжвоєнній Польщі, 1918-1939*, „Analecta OSBM”, vol. XXXI, Рим 1974, с. 15; М. Папierzynska-Turek, *Problem autokefalii...*, s. 58; М. Зызыкин, *Автокефалия...*, s. 101.

³⁴ А. Святич, *Православная Церковь в Польше и ее автокефалия*, с. 100. W liście z 24 marca 1925 r. patriarcha Tichon stwierdził, że abp Jerzy nie był metropolitą całej Polski a tylko warszawskim i chełmskim, albowiem przysłany przez Synod moskiewski projekt statutu prawosławnego Kościoła w Polsce nie został przez rząd polski przyjęty. Там же, с. 100-101. Алексий (Громадский) архиепископ, *К истории Православной Церкви в Польше...*, с. 17.

³⁵ Нацыянальны гістарычны архів Беларусі у Мінску (dalej: НГАБ), ф. 325, оп. 1, нр. 128, к. 71; А. Мironowicz, *Kościół prawosławny w Polsce*, с. 520-521.

³⁶ М. Зызыкин, *Автокефалия...*, с. 59.

³⁷ AAN, MWRiOP, nr 381, k. 14; nr 416, k. 5; nr 131.

w dniach 24-30 stycznia 1922 r. omówiono problem unormowania stosunków między państwem a Kościołem prawosławnym. W soborze wzięli udział metropolita Jerzy oraz biskupi Dionizy i Pantelejmon. Biskup białostocki i grodzieński Włodzimierz nie przyjechał do Warszawy usprawiedliwiając się chorobą. Na obrady soboru przybyli przedstawiciele rządu z dyrektorem departamentu wyznań Stanisławem Piekarskim na czele³⁸. Podczas soboru rozpatrzone przedłożony tekst umowy o stosunku państwa do Kościoła prawosławnego w Polsce w dwóch redakcjach – rządowej i egzarszej³⁹. Po naniesieniu poprawek, składających się z niektórych zapisów statutu nadesłanego z Moskwy, na wyraźne życzenie metropolity Jerzego projekt *Tymczasowych przepisów* został 28 stycznia 1922 r. przedłożony do podpisu uczestnikom Soboru⁴⁰. Biskupi Włodzimierz i Pantelejmon odmówili podpisania przepisów, motywując brakiem na nie zgody patriarchy, niezgodnością szeregu zapisów z prawem kanonicznym i konstytucją. Według hierarchów *Tymczasowe przepisy* uzależniały Kościół prawosławny od państwa.

W sytuacji braku pełnego porozumienia się z biskupami prawosławnymi projekt rządowy, z naniesionymi w czasie pertraktacji poprawkami, został 30 stycznia 1922 r. podpisany przez ministra WRiOP Antoniego Ponikowskiego. Minister Ponikowski 23 lutego 1922 r. powiadomił biskupów i wojewodów o treści *Tymczasowych przepisów o stosunku rządu do Kościoła prawosławnego w Polsce* i ogłosił, że ustalone w tym rozporządzeniu zasady mają od dnia ogłoszenia moc obowiązującą⁴¹. *Tymczasowe przepisy* były pomyślane jako prowizoryczna norma prawna, która miała zaspokoić doraźne potrzeby Kościoła prawosławnego w Polsce. Dowodem takiego rozumienia tego dokumentu jest wstęp do przepisów: „Celem ujednolicenia trybu postępowania w sprawach Kościoła prawosławnego na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej, Rząd w osobie ministra WRiOP na czas przejściowy do chwili uchwalenia ustawy, normującej stosunek Państwa Polskiego do Kościoła Prawosławnego zgodnie z wymogami art. 115 Ustawy Konstytucyjnej z dnia 17 marca 1921 r., ustala następujące zasady (...)”⁴².

Zasady te miały przetrwać wiele lat stwarzając podstawę prawną do działalności administracji państwowej w stosunku do prawosławia w Polsce. *Tymczasowe przepisy* z prawnego punktu widzenia wzbudzały powszechną krytykę. Prawnicy uważali, że *Tymczasowe przepisy* nie mogą być aktem regulującym stosunek państwa do tego Kościoła, gdyż akt prawnego uznania wymagałby ustawy, na co wskazuje i artykuł 115 konstytucji marcowej i artykuł 3 ust. 5 tejże konstytucji mówiący, że „rozporządzenia władzy, z których wynikają prawa lub obowiązki obywa-

teli, mają moc obowiązującą tylko wtedy, gdy zostały wydane z upoważnienia ustawy i z powołania się na nią”⁴³. Również władze państwowe odnosiły się z rezerwą do wydanego dokumentu. Premier Władysław Grabski, uznając brak podstaw prawnych rozporządzenia z 30 stycznia 1922 r., wyjaśniał: „Względy politycznej i faktycznej natury spowodowały jednak rząd do ogłoszenia rozporządzenia, względy te dokładnie rozważone, nakazywały stworzyć pewien modus vivendi w stosunkach rządu z Kościołem prawosławnym i uregulować te stosunki przejściowo do czasu ustawy, jak wymaga art. 115, ust. 2. Przepisy te mimo formalnego nie wprowadzenia stanowią faktyczną podstawę do wzajemnych stosunków organów administracyjnych z Kościołem prawosławnym”⁴⁴.

Tymczasowe przepisy regulowały kwestie prawno-ustrojowe Kościoła prawosławnego a w szczególności reprezentacji prawnej Kościoła, kompetencji metropolity, biskupów i instytucji kanonicznych, kwestię językową w Kościele, organizacji konsystorzów duchownych, zjazdów dekanalnych, diecezjalnych i Soboru Generalnego oraz sprawę podziału terytorialnego poszczególnych diecezji. Ponadto akt ten określał sytuację konstytucyjną Kościoła prawosławnego w Polsce, funkcjonowanie bractw cerkiewnych, uposażenia i edukację duchowieństwa⁴⁵.

Odmowa podpisania *Tymczasowych przepisów* przez biskupa Pantelejmona spowodowała, że ministerstwo w porozumieniu z metropolią cofnęło mu zgodę na wykonywanie jurysdykcji w diecezji pińsko-nowogródzkiej i tymczasowy zarząd nad biskupstwem powierzyło metropolicie Jerzemu. Biskup Pantelejmon został zmuszony do zamieszkania w klasztorze w Mielcu⁴⁶. Za sprzeciw wobec autokefalii przebywający w monasterze w Jabłecznej biskup bielski Sergiusz został wydalony do Czechosłowacji. W tej sytuacji władca Włodzimierz po początkowych wahaniach ostatecznie zaakceptował treść przepisów, czego wyrazem było wydrukowanie treści *Tymczasowych przepisów* w jego diecezjalnej prasie – „Гродненских епархиальных ведомостях”⁴⁷. Pomimo protestów części duchowieństwa rząd uznał stanowisko metropolity za wystarczające i ogłosił *Tymczasowe przepisy o stosunku rządu do Kościoła prawosławnego w Polsce* jako czasową normę regulującą stosunek państwa do Kościoła prawosławnego w formie rozporządzenia ministra WRiOP opublikowanego w „Monitorze Polskim” z dnia 16 lutego 1922 r. oraz w „Dzienniku Urzędowym MWRiOP”⁴⁸.

Wątpliwości wobec prawnego statusu Kościoła prawosławnego miało Ministerstwo Sprawiedliwości, które 5 listopada 1924 r. w piśmie do MWRiOP stwierdziło: „Mi-

³⁸ S. Żeleźniakowicz, *Z historii...*, „WPAKP” 1982, nr 2, s. 17-18.

³⁹ Алексей (Громадский) архиепископ, *К истории Православной Церкви в Польше...*, s. 15.

⁴⁰ М. Зузыкин, *Автокефалия...*, s. 59; А. Свитич, *Православная Церковь в Польше и ее автокефалия*, s. 101-103; Алексей (Громадский) архиепископ, *К истории Православной Церкви в Польше...*, s. 15-16.

⁴¹ S. Żeleźniakowicz, *Z historii...*, „WPAKP” 1982, nr 2, s. 18-19; Z. Urbański, *Mniejszości narodowe w Polsce*, Warszawa 1933, s. 329.

⁴² J. S. Langrod, *O autokefalii...*, s. 75.

⁴³ Tamże, s. 76; J. Sawicki, *Studia nad położeniem...*, s. 258-259; M. Papierzyńska-Turek, *Kościół prawosławny...*, s. 20-21, przyp. 20.

⁴⁴ K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 120-121; M. Winiarczyk-Kossakowska, *Ustawy III Rzeczypospolitej o stosunku państwa do Kościołów chrześcijańskich*, Warszawa 2004, s. 68-69.

⁴⁵ J. S. Langrod, *O autokefalii...*, s. 72-77.

⁴⁶ S. Żeleźniakowicz, *Z historii...*, „WPAKP” 1982, nr 2, s. 18.

⁴⁷ M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją...*, s. 142.

⁴⁸ J. S. Langrod, *O Autokefalii...*, s. 71; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, s. 91-92; tenże, *Kościół prawosławny w Polsce*, s. 522-523.

nisterstwo Sprawiedliwości ma zasadnicze zastrzeżenia co do mocy obowiązującej *Tymczasowych przepisów o stosunku Rządu do Kościoła Prawosławnego w Polsce*⁴⁹. Wymienione wątpliwości nie przeszkodziły MWRiOP w wydaniu 21 października 1924 r. decyzji o rozszerzeniu mocy prawnej *Tymczasowych przepisów* na diecezję wileńską⁵⁰. Sytuacja prawna Kościoła prawosławnego była niestabilna, albowiem wszedł w życie akt, który powszechnie był podważany, a w którego moc wątpił nawet sam rząd. *Tymczasowe przepisy* regulowały zasady funkcjonowania Kościoła. Za reprezentację prawną Kościoła prawosławnego w Polsce uznany został Sobór Biskupów. Dla prawomocności uchwał wystarczała zgoda egzarchy (metropolity) i dwóch biskupów diecezjalnych. Egzarcha zezwolił na wykonywanie jurysdykcji kanonicznej i metropolitalnej w granicach byłej diecezji warszawsko-chełmskiej. Metropolicie zezwolono na mianowanie, przenoszenie i usuwanie biskupów w całym państwie, ale po uprzednim uzgodnieniu z rządem. Wszyscy biskupi zostali zobowiązani do składania przysięgi na wierność państwu polskiemu. Władza biskupa sprowadzała się do mianowania i usuwania proboszczów. Wojewoda mógł w ciągu dwóch miesięcy głosić swoje zastrzeżenia co do podjętej przez biskupa decyzji. O usunięciu lub przeniesieniu proboszcza biskup powinien zawiadomić starostę, a ten wiadomość tę przekazać wojewodzie. Minister MWRiOP miał prawo zażądać od właściwego biskupa natychmiastowego usunięcia duchownego, jeżeli ten utracił obywatelstwo polskie, dokonał zbrodni, popełnił czyn uwłaczający moralności lub był szkodliwy interesom państwa. Kandydat na proboszcza zanim objął po raz pierwszy parafię zobowiązany był złożyć przysięgę na wierność państwu. Akty stanu cywilnego i inne dokumenty miały być prowadzone w języku polskim. W stosunku do władz państwowych i samorządowych biskupi powinni byli posługiwać się wyłącznie językiem polskim jako urzędowym. Język polski miał być obowiązkowo wykładany w seminariach duchownych.

Tymczasowe przepisy uznawały konsystorze duchowne w Warszawie, Krzemieńcu, Grodnie, Pińsku i w Wilnie. Zjazdy dekanalne odbywać się mogły po uprzednim zawiadomieniu właściwego starosty, a zjazdy diecezjalne – po uprzednim zawiadomieniu właściwego wojewody. Sobory Generalne z udziałem laikatu zwoływał egzarcha za każdorazową uprzednią zgodą ministra WRiOP w składzie zatwierdzonym przez Sobór Biskupów. Tworzenie nowych stanowisk biskupów diecezjalnych i biskupów wikariuszy uzależnione było od zgody rządu. Zmiany terytorialne diecezji i parafii nie mogły być dokonywane bez uprzedniego porozumienia się z ministrem WRiOP. Wizytacje pasterskie powinny być uzgadniane z administracją rządową. Rząd, w myśl artykułów 111 i 113 konstytucji, zagwarantował ludności prawosławnej wolność publicznego odprawiania nabożeństw i wykonywania praktyk religijnych. Nauka religii dla uczniów prawosławnych w szkołach publicznych była obowiązkowa i miała być wykładana w je-

zyku ojczystym uczniów. Zezwolono na zakładanie bractw cerkiewnych, a ich statut podlegał zatwierdzeniu ministra WRiOP. Do czasu uregulowania w drodze ustawy sprawy uposażenia duchownych prawosławnych skarb państwa wypłacał diecezjalnym biskupom i konsystorzom pobory. Biskupi wikariusze nie otrzymywali od skarbu państwa uposażenia. Wychowanie kandydatów na kapłanów należało do seminariów duchownych uznanych przez rząd. Program nauczania w seminarium podlegał zatwierdzeniu przez ministra WRiOP, który ponadto opiniował kandydatów na profesorów seminariów, wyznaczonych przez Sobór Biskupów. Kapłanem mógł zostać absolwent zagranicznych studiów teologicznych pod warunkiem uzyskania obywatelstwa polskiego i zgody państwa⁵¹.

Tymczasowe przepisy pozwalały władzom zachować pełną kontrolę nad sprawami organizacyjnymi i personalnymi Kościoła prawosławnego. Przepisy zmuszały duchowieństwo do zachowania całkowitej lojalności wobec administracji państwowej. W ustroju cerkiewnym przyjęto zasady synodalno-konsystorskie, usuwając w ten sposób znaczenie czynnika świeckiego, co ułatwiło kierowaniem Kościołem i zacieśniło jego więź z państwem. W tym akcie prawnym pominięto istotne sprawy dla Kościoła prawosławnego, takie jak np. osobowość prawna, majątek Kościoła, liczbę parafii, uposażenie duchowieństwa, przesuując rozstrzygnięcie tych spraw na czas nieokreślony. Stopień wolności życia wewnętrznego Kościoła prawosławnego w praktyce zależał od przedstawicieli administracji państwowej, począwszy od starosty, a skończywszy na ministrze WRiOP⁵².

Tymczasowe przepisy nie były ustawą i z tego powodu nie mogły znieść ustaw byłego Cesarstwa Rosyjskiego. W rezultacie, aż do prawnego unormowania ustroju wewnętrznego i organizacji Kościoła prawosławnego w Polsce w drodze własnej ustawy, obowiązywały w dalszym ciągu, obok prawa kanonicznego Kościoła prawosławnego, również przepisy prawne wydane przed 1917 r. przez państwo rosyjskie dotyczące położenia prawnego, ustroju i duchowieństwa tego Kościoła. Przepisy te stosowano, jeżeli nie pozostawały one w sprzeczności z ustawodawstwem polskim⁵³. W ten sposób Kościół prawosławny w Polsce uzyskał osobowość prawną i mógł występować przed sądami w spornych sprawach, np. majątkowych⁵⁴. *Tymczasowe przepisy* stały się wbrew nazwie i intencji władz jedyną podstawą prawną stosunku państwa do Cerkwi przez cały okres międzywojenny. Ostateczne uregulo-

⁵¹ J. S. Langrod, *O Autokefalii...*, s. 72-75; H. E. Wyczawski, *Cerkiew prawosławna...*, s. 167.

⁵² A. Friszke, *Kościół wschodnie...*, s. 148; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, s. 92-94; tenże, *Kościół prawosławny w Polsce*, s. 524-525.

⁵³ J. Sawicki, *Studia nad położeniem...*, s. 261; J. S. Langrod, *O autokefalii...*, s. 102-104. Źródła prawa kościelnego obowiązujące w Kościele prawosławnym w okresie międzywojennym por.: H. Świątkowski, *Wyznania religijne w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem ich stanu prawnego*, s. 147, przyp. 55. Przepisy rosyjskie Kościoła prawosławnego, przyp. 56; M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją...*, s. 149-150.

⁵⁴ J. Sawicki, *Studia nad położeniem...*, s. 262-264; H. Świątkowski, *Wyznania religijne...*, s. 149-150.

⁴⁹ S. Żeleźniakowicz, *Z historii...*, „WPAKP” 1982, nr 2, s. 19.

⁵⁰ M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją...*, s. 142.

wanie statusu Kościoła prawosławnego w Polsce nastąpiło dopiero w 1938 r.⁵⁵ *Tymczasowe przepisy* stanowiły ważny etap na drodze do autokefalii. Doniosłe znaczenie miał fakt uznania w tym akcie Soboru Biskupów za prawną reprezentację Kościoła prawosławnego, który w sprzyjających warunkach mógłby przeprowadzić uchwałę o autokefalii⁵⁶.

Realizacja zamierzeń rządowych w sprawie autokefalii była możliwa do przeprowadzenia po aresztowaniu w maju 1922 r. przez władze radzieckie patriarchy Tichona. Jego miejsce zajęli przedstawiciele tzw. „Żywej Cerkwi”, którzy utworzyli Komitet Cerkiewny wyrażający chęć współpracy z bolszewikami⁵⁷. W związku z zaistniałą sytuacją, na mocy dekretu patriarchy moskiewskiego Tichona i Synodu Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego z 1 listopada 1920 r. o postępowaniu w wypadku niemożności utrzymywania normalnych stosunków z moskiewską władzą kościelną, metropolita Jerzy zwołał 30 maja 1922 r. Sobór Biskupów w Ławrze Poczajowskiej⁵⁸. W obradach soboru uczestniczyli metropolita Jerzy, biskup krzemieniecki Dionizy, biskup grodzieński Włodzimierz oraz biskup nowo przyłączonej diecezji wileńskiej Eleuteriusz⁵⁹. Sobór ten w zamierzeniach metropolity miał być początkiem drogi do autokefalii. Metropolita Jerzy przedstawił projekt uchwały, w której sobór stwierdził, że „wszystkie sprawy powołane okolicznościami rozwiązywać będzie na miejscu i nie będzie przyjmować żadnych zarządzeń od Komitetu Kościelnego w Moskwie”⁶⁰. Biskupi Eleuteriusz i Włodzimierz chcieli wnieść poprawki do uchwały mówiące o konieczności zwołania lokalnego soboru, który zdecydowałby o dalszych losach Cerkwi w Polsce i żądali jednomyślności przy decydowaniu w sprawach, które w normalnych warunkach są w dyspozycji patriarchy i synodu⁶¹. Gdy ich wnioski zostały odrzucone, obaj hierarchowie opuścili obrady. Uchwała soboru została przyjęta, bez głosowania, przez metropolitę Jerzego i biskupa Dionizego. W celu wzmocnienia strony prorządowej i ważności uchwały 4 czerwca 1922 r. na biskupa wyświęcono archimandrytę Aleksandra (Mikołaja Inoziemcowa)

z tytułem władcy lubelskiego. Nowo wyświęconemu biskupowi 12 czerwca powierzono zarząd nad diecezją pińsko-nowogródzką, którą uprzednio odebrano władcy Pantelejmonowi⁶². Minister MWRiOP Kazimierz Kumaniecki zatwierdził bp. Aleksandra na ordynariusza diecezji pińsko-nowogródzkiej 21 sierpnia 1922 r.

Według *Tymczasowych przepisów* dla prawomocnej uchwały soboru wymagana była zgoda jedynie metropolity i dwóch biskupów. Metropolita Jerzy nieprzypadkowo wyświęcił na biskupa archimandrytę Aleksandra. Wymieniona trójka biskupów (Jerzy, Dionizy i Aleksander) będzie miała decydujący głos przy ogłoszeniu autokefalii i usunięciu z urzędów wszystkich oponentów. Z uwagi na fakt, że rząd polski pragnął, aby przy tak ważnych decyzjach była jednomyślność episkopatu prawosławnego, metropolita Jerzy w czerwcu 1922 r. zwołał do Warszawy kolejny Sobór Biskupów⁶³. W soborze uczestniczyły wszyscy uznawani przez władze biskupi. Obrady poprzedziło przemówienie prezesa Rady Ministrów Antoniego Ponińskiego, w którym zawarto żądanie, ażeby ze względu na usunięcie władzy kanonicznej w Moskwie Sobór Biskupów przyjął uchwałę o samodzielności Kościoła prawosławnego w Polsce na zasadach autokefalii⁶⁴. Pod presją rządu Sobór Biskupów przyjął następujące postanowienia: we wszystkich sprawach dotyczących Kościoła prawosławnego w Polsce decydować ma Sobór Biskupów na miejscu, czyli Synod Kościoła prawosławnego w Polsce; Sobór Biskupów w Polsce nie będzie przyjmować żadnych rozporządzeń od utworzonego w Moskwie niekanonicznego zarządu kościelnego; członkowie Soboru Biskupów podejmą działania na rzecz ustanowienia autokefalii Kościoła prawosławnego w Polsce. Równocześnie zwrócono się do rządu z prośbą o wszczęcie starań u patriarchy konstantynopolańskiego oraz innych patriarchów i głów autokefalicznych Kościołów mających na celu uzyskania błogosławieństwa na ustanowienie autokefalii⁶⁵. Za uchwałę głosowali metropolita Jerzy, biskup Dionizy i biskup Aleksander. Hierarchowie ci, utworzyli Święty Synod, który 15 czerwca 1922 r. zatwierdził jego statut wewnętrzny⁶⁶. Biskupi Eleuteriusz i Włodzimierz złożyli wobec wszystkich decyzji soboru votum separatum. Swoją protest uzasadniali brakiem podstaw kanonicznych na ustanowienie autokefalii oraz sprzeciwem na nią patriarchy moskiewskiego, episkopatu i duchowieństwa prawosławnego w Polsce⁶⁷.

Autokefalia miała zostać ogłoszona na podstawie *Tymczasowych przepisów*, ale nie była zgodna z prawem

⁵⁵ S. Stępień, *Główne nurty...*, s. 120.

⁵⁶ K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 120-121.

⁵⁷ J. S. Langrod, *O Autokefalii...*, s. 52-53; K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 122; H. Papierzyńska-Turek, *Problem autokefalii...*, s. 59; H. A. Криво́ва, *Власть и церковь в 1922 - 1925 гг.: Политбюро и ГПУ в борьбе за церковные ценности и политическое подчинение духовенства*, Moskwa 1997, s. 220-221; A. Mironowicz, *Cerkiew prawosławna w dawnej i we współczesnej Rosji*, [w:] *Bizancjum – Prawosławie – Romantyzm. Tradycja wschodnia w kulturze XIX wieku*, pod red. J. Ławskiego i K. Korotkicha, Białystok 2004, s. 65.

⁵⁸ M. Zyzkin, *Autokefalia...*, s. 60; A. Friszke, *Kościół wschodnie...*, s. 86; 18 czerwca 1922 r. metropolita jarosławski Agafangel, jako zastępca tronu patriarchalnego, wydał list pasterski, w którym nawiązał do aktu autonomii diecezjalnej Tichona z 1920 r. i nadał wszystkim biskupom prawosławnym prawo samodzielnego zarządu diecezjami do czasu uwolnienia patriarchy z niewoli bolszewickiej. J. S. Langrod, *O Autokefalii...*, s. 53.

⁵⁹ M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją...*, s. 111. W soborze nie wziął udziału biskup Pantelejmon. Władcyka w tym czasie przebywał w klasztorze w Mielcu.

⁶⁰ Tamże, s. 111; A. Borkowski, *Między Konstantynopolem a Moskwą*, s. 33-34.

⁶¹ A. Свѣтич, *Православная Церковь в Польше и ее автокефалия*, c. 104-105.

⁶² J. S. Langrod, *O Autokefalii...*, s. 79; S. Żeleźniakowicz, *Z historii...*, „WPAKP” 1982, nr 1, s. 16; M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją...*, s. 111; K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 118.

⁶³ A. Свѣтич, *Православная Церковь в Польше и ее автокефалия*, c. 106.

⁶⁴ M. Zyzkin, *Autokefalia...*, s. 60; A. Borkowski, *Między Konstantynopolem a Moskwą*, s. 31-32, 34-36.

⁶⁵ S. Żeleźniakowicz, *Z historii...*, „WPAKP” 1982, nr 3/4, s. 17; M. Zyzkin, *Autokefalia...*, s. 60-61; S. Kyrłowicz, *Z dziejów prawosławia...*, s. 50.

⁶⁶ A. Friszke, *Kościół wschodnie...*, s. 86; M. Zyzkin, *Autokefalia...*, s. 61.

⁶⁷ M. Papierzyńska-Turek, *Kościół prawosławny...*, s. 22; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w Polsce*, s. 527-528.

kanonicznym. Brak podstaw kanonicznych do jej ogłoszenia stał się głównym argumentem wykorzystanym przez jej przeciwników. Kolejne miesiące 1922 r. były okresem wzmożonej walki zwolenników i przeciwników autokefalii. 30 czerwca odbył się zwołany przez biskupa Eleuteriusza zjazd diecezji wileńskiej, który potępił wprowadzenie autokefalii i odłączenie się od macierzystego Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego. To samo uczynił zwołany 14-15 lipca 1922 r. zjazd diecezji grodzieńskiej. O swoim proteście postanowiono powiadomić możliwie wszystkie zainteresowane strony⁶⁸.

W sytuacji zaognienia nastrojów wokół rewindykacji prawosławnych obiektów sakralnych rząd naciskał na Synod Biskupów w sprawie autokefalii. Członkowie Synodu, zamiast przeciwstawić się działaniom rewindykacyjnym, przystąpili do osłabienia przeciwników autokefalii. Synod zwołany przez metropolitę Jerzego we wrześniu 1922 r. pozbawił katedry biskupa Eleuteriusza, którego 13 października 1922 r. władze państwowe aresztowały i internowały w klasztorze kamedułów na Bielanach pod Krakowem. Po proteście złożonym przez rząd Litwy Kowieńskiej w Radzie Ligi Narodów biskup Eleuteriusz mógł wyjechać na Litwę, gdzie objął zarząd swej diecezji w granicach państwa litewskiego⁶⁹. Na Synodzie 4 września 1922 r. do godności arcybiskupa podniesiono władkę krzemienieckiego i wołyńskiego Dionizego, a dzień wcześniej archimandrytę Aleksego (Aleksandra Gromadzkiego) wyświęcono mu na władkę wikarego z tytułem biskupa łuckiego. W ten sposób doszło do podziału diecezji litewsko-wileńskiej wzdłuż granic państwowych. Biskupstwem litewskim zarządzał na terytorium Republiki Litwy biskup Eleuteriusz. Z pozostałej części diecezji powstało władcytwo wileńsko-lidzkie. Do diecezji wileńsko-lidzkiej dodano trzy powiaty województwa nowogródzkiego. 25 września 1922 r. Sobór Biskupów poszerzył granice diecezji poleskiej (pińsko-nowogródzkiej) o powiaty brzeski, prużański, kobryński, drohicki i większą część kossowskiego należące poprzednio do eparchii grodzieńskiej⁷⁰. Nazwę diecezji poleskiej (pińsko-nowogródzkiej) przemianowano na polesko-pińską. W skład tej diecezji weszły ziemie dawnej diecezji poleskiej (pińsko-nowogródzkiej) i część biskupstwa grodzieńskiego.

W 1922 r. nastąpiła reorganizacja terytorialna diecezji prawosławnych. Władze cerkiewne zlikwidowały wówczas diecezję chełmską, włączając jej terytorium do eparchii metropolitalnej oraz dokonały zmian w strukturze terytorialnej i organizacyjnej w pozostałych biskupstwach. Ostatecznie pozostało pięć diecezji: warszawsko-chełmska, wołyńska, polesko-pińska, grodzieńsko-nowogródz-

ka, wileńsko-lidzka. Po ustaleniu wschodnich granic państwa polskiego zmienione zostały terytoria przedwojennych diecezji: litewsko-wileńskiej, mińskiej i żytomierskiej, których większa ich część pozostała po stronie Republiki Litewskiej i Rosji Radzieckiej⁷¹.

Podobny los do władcyki Eleuteriusza spotkał biskupa Włodzimierza, który uchwałą Synodu z 12 października 1922 r. został zwolniony z kierowania diecezją grodzieńską i pozbawiony wikariatu białostockiego. Decyzją Synodu diecezję grodzieńską powierzono biskupowi łuckiemu Aleksemu. Na stałe miejsce pobytu władcyce Włodzimierzowi wyznaczono klasztor prawosławny w Dermaniu na Wołyniu. Władcyka Włodzimierz nie porzucił swojej dotychczasowej działalności, usiłując wspólnie z biskupem Pantelejmonem zorganizować w Polsce Kościół prawosławny zależny od patriarchatu moskiewskiego, za co dwa lata później został wysiedlony do Czechosłowacji⁷².

Powyższe decyzje Synod podjął pod wyraźną presją władz państwowych. Działania te zostały krytycznie ocenione przez Konstantego Srokowskiego, autora raportu o sytuacji narodowościowej na kresach wschodnich, przygotowanego na polecenie premiera Władysława Sikorskiego. „Sama sprawa autokefalii jako takiej nawet wśród prawosławnych nie stałaby źle, gdyby brano się do niej z większym taktem, umiarkowaniem, a przede wszystkim z większą znajomością kościelno-prawnej i kanonicznej strony zagadnienia. Niestety dotąd działano w tej trudnej i delikatnej sprawie nie systematycznie, ale w drodze nagłych wybuchów energii u poszczególnych ministrów, bez dokładnej znajomości strony zarówno prawnej, jak personalnej. Aresztowania biskupów, deportacje ich na Bielany pod Krakowem lub wysłanie do Czech czy na Litwę, mianowanie wreszcie i narzucenie nowych powolnych biskupów z pogwałceniem przepisów kanonicznych – to z pewnością najgorsza droga do tego doniosłego celu”⁷³. Podobne zmiany personalne dokonano na niższych szczeblach hierarchii cerkiewnej. W konsystorzach diecezjalnych preferowano ludzi bezwolnych, głównie narodowości rosyjskiej, bardziej uległych wobec polityki państwa. Usunięto z konsystorza wileńskiego i grodzieńskiego osoby o wyraźnie ukształtowanej świadomości białoruskiej⁷⁴.

⁷¹ *Kościół w II Rzeczypospolitej*, pod red. Z. Zielińskiego i St. Wilka, Lublin 1981, s. 165.

⁷² M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją...*, s. 115-116; A. B. Карташев, *Жизненный путь Митрополита-Экзарха Владимира. К пятидесятилетию архиерейской хиротонии*, Париж 1957; *Митрополит Владимир — свяtitель и молитвенник (1873-1959)*, c. 35-39. Za wierność Rosyjskiemu Kościołowi Prawosławnemu patriarcha Tichon 30 listopada 1923 r. nadał mu godność arcybiskupa. Abp Włodzimierz wyjechał do Paryża, gdzie 10 czerwca 1930 r. został podniesiony do godności metropolity. Jemu to powierzono zarządzanie parafiami rosyjskimi znajdującymi na terenie Europy Zachodniej. Metropolita Włodzimierz 9 marca 1946 r. wyjechał do patriarchatu konstantynopolińskiego, gdzie przebywał aż do śmierci w 1959 r. B. Цыпин *История Русской Церкви 1917-1997*, Москва 1997, s. 731.

⁷³ K. Srokowski, *Sprawa narodowościowa...*, s. 48.

⁷⁴ M. Давидюк, *Справа беларусізаці Праваслаўнай царквы ў святле палітыкі дзяржаўных улад 1919-1939*, „Беларускі каляндар”, Беласток 1990, c. 72-73.

⁶⁸ А. Свитич, *Православная Церковь в Польше и ее автокефалия*, c. 115-117.

⁶⁹ J. S. Langrod, *O autokefalii...*, s. 84-85; S. Żeleźniakowicz, *Z historii...*, „WPAKP”, 1982, nr 3/4, s. 18. 4 października 1924 r. patriarcha Tichon odznaczył biskupa Eleuteriusza brylantowym krzyżem na kłobuku, a biskupa Pantelejmona podniósł do godności arcybiskupa. Por.: K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 123; M. Zyzykin, *Autokefalia...*, s. 61-62, przyp. 2; A. Borkowski, *Między Konstantynopolem a Moskwą*, s. 41-43.

⁷⁰ J. S. Langrod, *O autokefalii...*, s. 86.

Wymienione fakty wskazują na charakterystyczną politykę personalną w obsadzie najwyższych stanowisk cerkiewnych. Ordynariuszami diecezji prawosławnych w pierwszych latach II Rzeczypospolitej byli biskupi wyświęceni przed 1918 r. Większość z nich (metropolita Jerzy Jaroszewski, biskup wileński Eleuteriusz Bogojawleński, arcybiskup wileński Teodozjusz Fiedosiejew, arcybiskup grodzieński Aleksy Gromadzki i arcybiskup poleski Aleksander Inoziemcow, biskup białostocki Włodzimierz Tichonicki, biskup krzemieniecki, późniejszy metropolita Dionizy Waledyński, biskup ostrogski Szymon Iwanowski, biskup lubelski Sawa Sowiec) była narodowości rosyjskiej. Białorusinem z pochodzenia był władca polesko-piński Pantelejmon Rożnowski zaś Ukraincami byli władca krzemieniecki Aleksy Gromadzki, łucki – Polikarp Sikorski i grodzieński – Antoni Marcenko. Za Polaków uważali się dwaj wyświęceni w przed II wojną światową biskupi Tymoteusz (Jerzy) Szretter i Mateusz (Konstanty) Siemaszko.

Większość biskupów, która objęła katedry prawosławne w Polsce, pochodziła ze środowisk emigracyjnych. Biskupi ci wyjechali w latach 1918-1919 z Rosji i po pobycie najczęściej w Jugosławii lub Włoszech przyjechali do Polski na zaproszenie władz państwowych i cerkiewnych. Z Jugosławii do Polski przybyli biskup grodzieński Aleksy (1921), biskup poleski Aleksander (1921), biskup ostrogski Szymon (1924), biskup lubelski Sawa (1926). Z Włoch do Polski przyjechał abp Jerzy Jaroszewski. Władca krzemieniecki Dionizy Waledyński i łucki Polikarp Sikorski w latach 1917-1918 byli uczestnikami Wszechukraińskiego Soboru Cerkiewnego. Ten ostatni wraz z biskupem wołyńskim Aleksym przybył w granice państwa polskiego w 1922 r. Biskupi, głównie narodowości rosyjskiej, zdający sobie sprawę z sytuacji Cerkwi prawosławnej w Rosji Radzieckiej wiązali swoją przyszłość z państwem polskim, podkreślając swój lojalny stosunek wobec rządu II Rzeczypospolitej.

Pierwsze pełne dane statystyczne dotyczące Kościoła prawosławnego w II Rzeczypospolitej pochodzą dopiero z 1922 r., kiedy to ostatecznie ukształtowały się granice państwa polskiego. Kościół prawosławny składał się z pięciu diecezji. Największą pod względem obszaru była diecezja warszawska, która zajmowała powierzchnię 231 585 km². Diecezja metropolitalna obejmowała województwo lubelskie, łódzkie, warszawskie, kieleckie, lwowskie, pomorskie, poznańskie, tarnopolskie, stanisławowskie i śląskie oraz miasto Warszawę. Władcy warszawskie dzieliło się na 7 dekanatów, 53 parafii etatowych i 11 filii. Diecezję obsługiwało 73 duchownych i 69 służby cerkiewnej (diakonów i psalmistów). Według danych władz cerkiewnych na terenie diecezji zamieszkiwało 215 021 wyznawców prawosławia. Na jedną cerkiew parafialną przypadało 3 360 wiernych, a na duchownego etatowego – 2 945.

Drugą pod względem wielkości powierzchni była diecezja pińsko-poleska – 42 280 km². Granice diecezji pokrywały się głównie z granicami województwa poleskiego. W skład biskupstwa poleskiego wchodziło 26 de-

kanatów, 228 parafii etatowych i 91 filialnych. Diecezję obsługiwało 330 duchownych i 324 służby cerkiewnej. Władcy polesko-pińskie liczyło 917 862 wiernych. Statystycznie na jedną parafię przypadało 2 877 wiernych, a na duchownego – 2 781. Diecezja grodzieńsko-nowogrodzka obejmowała obszar województwa białostockiego oraz czterech powiatów województwa nowogrodzkiego: baranowickiego, nieświeskiego, nowogrodzkiego i słonimskiego. W sumie granice władcy zajmowały 32 450 km². Biskupstwo grodzieńskie było podzielone na 17 dekanatów, 135 parafii etatowych i 45 filialnych. Diecezję obsługiwało 193 duchownych i 186 służby cerkiewnej. Władcy grodzieńskie liczyło 624 302 wiernych. Statystycznie na jedną parafię przypadało 3 468 wiernych, a na duchownego – 3 235.

Niewiele mniejszą pod względem obszaru była diecezja wołyńska zajmująca 30 274 km² i pokrywająca się z obszarem województwa wołyńskiego. Biskupstwo podzielone było na 55 dekanaty, które obejmowały 426 parafii etatowych i 137 filialnych. Eparchię obsługiwało 569 duchownych i 568 służby cerkiewnej. Władcy wołyńskie liczyło 1 192 390 wiernych. Statystycznie na jedną parafię przypadało 2 118 wiernych, a na duchownego – 2 096.

Najmniejszą jednostką diecezjalną stanowiła diecezja wileńska, która zajmowała obszar 29 109 km². Eparchia wileńsko-lidzka rozciągała się na tereny województwa wileńskiego i trzech powiatów województwa nowogrodzkiego: lidzkiego, stołpeckiego i wołożyńskiego. Diecezja dzieliła się na 12 dekanaty oraz 97 parafii etatowych i 22 filialnych. Eparchię obsługiwało 125 duchownych i 121 służby cerkiewnej. Władcy wileńskie liczyło 306 152 wiernych. Statystycznie na jedną parafię przypadało 2 572 wiernych, a na duchownego – 2 449.

W sumie po pierwszych latach rewindykacyjnych Kościół prawosławny w 1922 r. liczył 122 dekanatów, które obejmowały 982 parafie etatowe i 312 filialnych. Parafie były obsługiwane przez 1 340 duchownych i 1 319 osób służby cerkiewnej. Liczba wiernych była szacowana na 3 405 963 osób. Na jedną parafię średnio przypadało 2 632 wiernych, a na duchownego – 2 542⁷⁵. Powyższe dane uwzględniają jedynie te jednostki parafialne, które były uznawane przez państwo. W rzeczywistości liczba parafii i świątyń prawosławnych według źródeł cerkiewnych była znacznie większa. Przykładem mogą być dane odnoszące się do diecezji wileńskiej. Według konsystorza wileńskiego w 1922 r. w 15 dekanatach eparchii znajdowało się 217

⁷⁵ Lietuvos Valstybės Istorijos Archivas w Wilnie, f. 605, op. 10, nr 32, k. 1-5; AAN, MWRiOP, nr 1011, k. 51. Nieco inne dane podaje „Kalendarz Prawosławny” wydawany przez Warszawską Metropolię Prawosławną na rok 1923. Według tego źródła w końcu 1922 r. biskupstwo warszawsko-chelmskie liczyło 7 dekanatów i 55 parafii. Diecezja wileńsko-lidzka posiadała 12 dekanatów i 120 parafii. Eparchia wołyńska składała się z 61 dekanatów z 760 parafiami, a grodzieńsko-nowogrodzka z 8 dekanatów i 100 parafii. Biskupstwo polesko-pińskie posiadało 21 dekanatów i 211 parafii. „Православный календарь” на 1923 год, Варшава 1923, с. 55-60; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, s. 99-100; tenże, *Kościół prawosławny w Polsce*, s. 530-532.

parafii⁷⁶. Jeżeli nawet od tej liczby odejmiemy trzy dekanaty, które weszły w skład Republiki Litewskiej, to i tak liczba parafii będzie większa od danych ogłoszonych przez czynniki rządowe. Różnica ta bierze się z faktu uznania przez konsystorze diecezjalne również tych parafii świeckich i zakonnych, na których funkcjonowanie nie wyraziły zgody władze państwowe. Przykładem może być parafia zakonna w Berezwezu, która faktycznie została zlikwidowana, a mniszki tego monasteru zostały przeniesione do klasztoru Św. Trójcy w Wilnie.

Status kanoniczny i problem autokefalii

W okresie, kiedy rozpoczęto prace nad ustanowieniem autokefalii nadal prowadzona była akcja rewindykacyjna wobec prawosławnych obiektów sakralnych i majątków cerkiewnych⁷⁷. Działania władz państwowych i Kościoła łacińskiego doprowadziły do licznych protestów skierowanych do władz państwowych i cerkiewnych, instytucji międzynarodowych i zwierzchników Kościołów. 19 czerwca 1922 r. ponad stu mieszkańców powiatów grodzieńskiego, białostockiego, wołkowyskiego, bielskiego, sokólskiego, brzeskiego, słonimskiego, baranowickiego, nieświeskiego, nowogródzkiego, dziśnieńskiego i pińskiego wystosowało do nuncjusza apostolskiego Laurentiusa Lauri w Polsce list w sprawie prześladowania ludności prawosławnej. Z uwagi na użyte w nim interesujące argumenty warto zacytować obszernie fragmenty listu. „W imieniu prawosławnych Białorusinów Grodzieńszczyzny pozostającej pod okupacją polską prosimy o przekazanie Ojcu Świętemu o terrorze, gwałtach i poniżeniach, jakie się dokonują nad Białorusinami i Cerkwią prawosławną. Dwóch biskupów Pantelejmona – nowogródzkiego i Sergiusza – bielskiego aresztowano i wyrzucono, a Włodzimierz, biskup grodzieński, pozostaje pod strażą żandarmerii. Cerkwie i monasterium są zamykane, duchowni aresztowani i osadzeni w więzieniach lub wysyłani za granicę. Dobra cerkiewne niszczeją. Szkoły białoruskie zamknięte, a duchownym zabrania się katechizacji dzieci. Wszystko to czyni polskie katolickie duchowieństwo, razem z rządem polskim. Z tego powodu powstaje konflikt między prawosławnymi a katolikami Białorusinami, jaki wcześniej nie występował. Polsko-katolicki terror i gwałt szkodzi nie tylko dla naszego narodowego odrodzenia, ale również osłabia walkę z bolszewizmem, na którą Polska otrzymała mandat od Ententy, a teraz sama niszczy Cerkiew nie patrząc, że naród białoruski ze względu na swój charakter nie sprzyja bolszewikom.

⁷⁶ Lietuvos Valstybės Istorijos Arhivas w Wilnie, f. 605, op. 10, nr 32, k. 1-5.

⁷⁷ A. Mironowicz, *Rewindykacja prawosławnych obiektów sakralnych w II Rzeczypospolitej*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, Białystok 2004, nr 21, s. 83-103; tenże, *Rewindykacja i niszczenie prawosławnych obiektów sakralnych na terenie II Rzeczypospolitej*, „ЕЛПІС. Czasopismo Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku”, Białystok 2006, R. VIII (XIX), z. 13-14 (26-27), s. 13-34. A. Μίρόνοβιτς, *Η καταστροφή και μεταβίβαση της ιδιοκτησίας της Ορθόδοξου Εκκλησίας της Πολωνίας 1919-1939*, Białystok 2013, s. 5-16.

Wysyłamy celem dokumentacji książkę *Uspaminy ab polskoj akupacji Grodzieńszczyzny* gdzie podane są konkretne fakty terroru⁷⁸. W podobnym tonie sformułowany został memoriał rządu Białoruskiej Republiki Narodowej skierowany do patriarchy Tichona jeszcze 27 stycznia 1921 r.⁷⁹ Ostry protest wystosowali także przedstawiciele Rosyjskiego Emigracyjnego Kościoła Prawosławnego w Sremskich Karłowcach, na czele z metropolitą Antoniuszem Chrapowickim⁸⁰.

Napięta sytuacja w Kościele prawosławnym w Polsce na tle walki o autokefalię doprowadziła do tragedii. 8 lutego 1923 r. były rektor seminarium duchownego w Chełmie archimandryta Smaragd dokonał zabójstwa metropolity Jerzego⁸¹. Dwa dni później abp Dionizy, jako senior biskupów, objął obowiązki metropolity⁸². Członkiem Synodu został biskup grodzieński Aleksy. 25 lutego 1923 r. na biskupa lubelskiego wyświęcony został archimandryta Antoni (Marcenko), który uzupełnił Sobór Biskupów. W takim składzie sobór mógł przystąpić do wyboru nowego metropolity⁸³. Sobór Biskupów 27 lutego 1923 r. postanowił powołać na stanowisko metropolity arcybiskupa wołyńskiego Dionizego z tytułem metropolity Warszawskiego i Wołyńskiego i całego Prawosławnego Kościoła w Polsce ze wszystkimi zewnętrznymi odznaczeniami danymi przez patriarchę Tichona metropolicie Jerzemu oraz nadał mu godność archimandryty Ławry Poczajowskiej⁸⁴. O uchwale soboru powiadomiono rząd polski, aby ten wyraził swoją aprobatę. Z powodu braku kontaktu z patriarchą moskiewskim zwrócono się o zatwierdzenie wyboru metropolity warszawskiego do patriarchy ekumenicznego⁸⁵. Patriarcha Melecjusz IV telegraficznie, 13 marca 1923 r., przychylił się do prośby i udzielił władcy Dionizemu swego błogosławieństwa. Kościół prawosławny w Rzeczypospolitej stanął na stanowisku, że aktem tym został on uznany za autonomiczny, poddany jurysdykcji patriarchatu konstantynopolańskiego. Na błogosławieństwo metropolita Dionizy odpowiedział patriarsze listem z 1 kwietnia 1923 r., w którym pisał: „Całuję Twą pra-

⁷⁸ НГАБ, ф. 325, оп. 1, nr 128, к. 77-78; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w Polsce*, s. 533.

⁷⁹ НГАБ, ф. 325, оп. 1, nr 128, к. 33-36.

⁸⁰ K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 123; J. S. Langrod, *O autokefalii...*, s. 80-81; O. Ф. Купранець, *Православна церква в міжвоєнній Польщі, 1918-1939*, с. 13-14; M. Papierzyńska-Turek, *Kościół prawosławny...*, s. 58.

⁸¹ Archimandryta Smaragd (Paweł Antonowicz Łatyszenko) wyróżniał się wysokim poziomem intelektualnym i władcym charakterem, nie łatwym w stosunkach z władzami duchownymi. Archimandryta miał być wyświęcony na biskupa słuckiego, sufragana diecezji mińskiej. Za naruszenie dyscypliny kościelnej został zasuspendowany przez metropolitę Jerzego. Smaragd przeciwstawiał się zmianom w Kościele prawosławnym w Polsce. Za swój czyn został skazany na 12 lat więzienia. AAN, MWRiOP, nr 1233, k. 74; M. Papierzyńska-Turek, *Kościół prawosławny...*, s. 22; S. Kiryłowicz, *Z dziejów prawosławia...*, s. 49; A. Borkowski, *Między Konstantynopolem a Moskwą*, s. 43-46.

⁸² M. Zyzykin, *Autokefalia...*, s. 62.

⁸³ Алексей (Громадский) архиепископ, *К истории Православной Церкви в Польше...*, с. 44; G. J. Pelica, *Kościół prawosławny w województwie lubelskim (1918-1939)*, s. 101.

⁸⁴ A. Свитич, *Православная Церковь в Польше и ее автокефалия*, с. 126.

⁸⁵ Tamże, s. 45.

więc arcybiskupem, od której dziś przyjmuję metropolię prawosławną w Polsce⁷⁸⁶. 8 kwietnia 1923 r. Synod Biskupów postanowił „Arcybiskupowi Dionizemu przyznać tytuł Metropolity Warszawskiego i Wołyńskiego i całego Prawosławnego Kościoła w Polsce, a także godność Archimandryty Poczajowskiej Ławry i nałożyć na niego biały kłobuk z brylantowym krzyżem, a także nakładać podczas nabożeństwa mitrę z krzyżem i wprowadzić podczas jego nabożeństwa niesienie przed nim św. Krzyża⁷⁷. Oprócz tego ustalono, że podczas nabożeństwa celebrowanego przez metropolitę, będzie się wspominać patriarchę konstantynopolińskiego Melecjusza IV, bezpośrednio po patriarche moskiewskim Tichonie⁸⁷. 29 kwietnia 1923 r. w cerkwi monasteru Objawienia Pańskiego w Krzemieńcu metropolita Dionizy został intronizowany⁸⁸. 6 kwietnia w tejże samej świątyni na biskupa krzemienieckiego został wyświęcony przełożony monasteru Objawienia Pańskiego archimandryta Szymon (Iwanowski). A 2 maja 1923 r. Synod na ordynariusza diecezji wileńsko-lidzkiej powołał byłego arcybiskupa odeskiego i chersońskiego Teodozjusza (Mikołaja Fiedosiejewa)⁸⁹.

W ten sposób sytuacja kanoniczna Kościoła prawosławnego w Polsce stała się jeszcze bardziej złożona. Kościół prawosławny, przyjmując błogosławieństwo od patriarchy konstantynopolińskiego, administracyjnie podporządkował się patriarche ekumenicznemu. Choć formalnie metropolita warszawski uznawał dwóch zwierzchników zewnętrznych, ale jedynie kontakty z patriarchą ekumenicznym mogły przyspieszyć uzyskanie autokefalii. Starania te, oprócz władz kościelnych, podjęło poselstwo polskie⁹⁰. Sytuacja prawna Kościoła prawosławnego uległa jeszcze większemu skomplikowaniu, kiedy w lipcu 1923 r. patriarcha Tichon został wypuszczony

na wolność⁹¹. Patriarcha poinformował zwierzchników diecezji patriarchatu moskiewskiego, w tym metropolitę warszawskiego, o ponownym objęciu przez siebie urzędowania⁹². W tej sytuacji 18 listopada 1923 r. metropolita Dionizy wystosował do patriarchy Tichona pismo informujące o śmierci metropolity Jerzego i o swoim wyborze na stanowisko metropolity zatwierdzonym błogosławieństwem patriarchy Melecjusza IV. W piśmie metropolita Dionizy prosił patriarchę o przyznanie autokefalii Cerkwi prawosławnej w Rzeczypospolitej. Pismo to było pierwszą próbą legalizacji autokefalii przez Kościół macierzysty⁹³. W odpowiedzi na list metropolity Dionizego patriarcha Tichon 23 maja 1924 r. odmówił zgody na autokefalię. Swoją decyzję uzasadnił prawem kościelnym, zgodnie z którym zgodę na autokefalię mógł wyrazić jedynie sobór biskupów, a nie patriarcha. Hierarcha stwierdził, że patriarcha konstantynopoliński nie posiada jurysdykcji w obrębie patriarchatu moskiewskiego. W zakończeniu patriarcha Tichon dodał, że wobec niedostatecznych i sprzecznych informacji, nie może wyrazić swojej zgody dopóki wszystkie okoliczności i argumenty kanoniczne nie będą przedstawione Soborowi Biskupów Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego⁹⁴.

Po otrzymaniu odpowiedzi patriarchy Sobór Biskupów postanowił szczegółowo wyjaśnić zwierzchnikowi Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego zaistniałą sytuację i przekonać hierarchę do zmiany swego stanowiska. Sobór Biskupów 16 sierpnia 1924 r. wystosował obszernie pismo, w którym przedstawił losy Kościoła prawosławnego w Polsce od 1918 r. do chwili uwolnienia patriarchy Tichona i zapoznał z motywami dotychczasowych posunięć w kierunku usamodzielnienia się Kościoła⁹⁵. W piśmie do patriarchy Synod poinformował o swym składzie i o potrzebie szybkiego powołania biskupów wikarych w Krzemieńcu, Łucku i Włodzimierzu Wołyńskim. Potwierdzono, że w skład Synodu Biskupów wchodzi metropolita warszawski Dionizy, arcybiskup wileński Teodozjusz, biskup grodzieński Aleksy, biskup poleski Aleksander i biskup lubelski Antoni.

Korespondencja z uwolnionym z więzienia patriarchą Tichonem uzmysłowiła, że nie było nadziei na ewolucję poglądów zwierzchnika Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego. Równolegle rząd polski domagał się, ażeby

⁸⁶ M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją...*, s. 121; M. Zyzykin, *Autokefalia...*, s. 62-63; K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 124-125. Pogląd o Konstantynopolu jako o „kościel macierzystym” pochodziły zapewne z inspiracji rządu, który w swoich wywodach kładł nacisk na związki z Konstantynopolem pochodzące z końca I Rzeczypospolitej. Podobny argument został zawarty w thomosie udzielonym Kościołowi prawosławnemu przez patriarchę konstantynopolińskiego. A. Borkowski, *Między Konstantynopolem a Moskwą*, s. 65-75.

⁸⁷ Алексей (Громадский) архиепископ, *К истории Православной Церкви в Польше...*, c. 46; M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją...*, s. 122, przyp. 61.

⁸⁸ Алексей (Громадский) архиепископ, *К истории Православной Церкви в Польше...*, c. 46-47. Biografia metropolity Dionizego, s. 22-43. T. Wyszomirski, *Kościół prawosławny w Polsce w latach 1918-1939*, „Novum” 1980, nr 3, s. 105, przyp. 1. Metropolita Dionizy (Konstanty N. Waledyński) urodził się w 1876 r. w Muromie. Studia teologiczne odbył w Kazańskiej Duchownej Akademii. Po złożeniu w 1897 r. ślubów zakonnych pełnił szereg funkcji. Był między innymi rektorem seminarium w Chełmie. W 1913 r. został uchwałą Synodu w Petersburgu mianowany biskupem krzemienieckim. W latach 1919-1922 był biskupem wołyńskim i archimandrytą Ławry Poczajowskiej, a od 1922 r. arcybiskupem. Zorganizował i został kierownikiem Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego. Por. S. Dudra, *Metropolita Dionizy (Waledyński) 1876-1960*, Warszawa 2010.

⁸⁹ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, s. 102-103.

⁹⁰ J. S. Langrod, *O Autokefalii...*, s. 81. Pierwszy swą zgodę na autokefalię Kościoła prawosławnego w Polsce wyraził Synod Rumuńskiego Kościoła Prawosławnego.

⁹¹ J. S. Langrod, *O Autokefalii...*, s. 54.

⁹² M. Zyzykin, *Autokefalia...*, s. 63.

⁹³ S. Żeleźniakowicz, *Z historii...*, „WPAKP” 1983, nr 1/2, s. 42. Rząd widząc niepewność sytuacji na początku 1924 r. zażądał od biskupów prawosławnych i duchowieństwa podpisania deklaracji o „uznaniu bez zastrzeżeń autokefalicznego ustroju Kościoła prawosławnego w Polsce z zobowiązaniem współpracować w pełnym jego urzeczywistnianiu oraz uznaniu go przez wszystkich prawosławnych”. 12 kwietnia 1924 r. biskupi na soborze biskupów podpisali deklarację, a pismem z 14 kwietnia 1924 r. metropolita Dionizy zezwolił na egzekwowanie przez wojewodów podobnych deklaracji od duchownych prawosławnych.

⁹⁴ M. Zyzykin, *Autokefalia...*, s. 100; K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 125.

⁹⁵ M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją...*, s. 120. Pełny tekst pisma do patriarchy Tichona z dnia 16 sierpnia 1924 r. w: Алексей (Громадский) архиепископ, *К истории Православной Церкви в Польше...*, c. 146-163. Aneks 6.

metropolita Dionizy utrzymywał stałą korespondencję z następcą patriarchy Melecjusza IV, Grzegorzem VII, który był zainteresowany sytuacją Kościoła prawosławnego w Polsce⁹⁶. Pertraktacje władz rządowych doprowadziły do ustalenia wysokości daru pieniężnego w wysokości 12 000 funtów szterlingów, który 24 listopada 1924 r. został wysłany do Konstantynopola⁹⁷. Parę dni wcześniej, 11 listopada 1924 r. Synod Patriarszy w Konstantynopolu podjął uchwałę o udzieleniu błogosławieństwa nowo powstałej autokefalii Kościoła w Polsce, a 13 listopada 1924 r. patriarcha Grzegorz VII podpisał odpowiedni thomos⁹⁸. 15 stycznia 1925 r. następca Grzegorza VII, Konstanty VI ogłosił dwa orędzia: jedno skierowane do metropolity Dionizego z oficjalnym zawiadomieniem go o treści thomосу z 13 listopada 1924 r., drugie skierowane do wszystkich autokefalicznych Kościołów prawosławnych świata „o uznaniu Kościoła prawosławnego w Polsce za Kościół autokefaliczny”, którego tekst był zbliżony do treści thomосу⁹⁹. Wcześniej, 27 grudnia 1924 r. metropolita Dionizy (Waledyński) został przez prezydenta Rzeczypospolitej nagrodzony wielką wstęgą orderu Odrodzenia Polski, „za zasługi położone przy organizowaniu Kościoła prawosławnego w Polsce”¹⁰⁰.

Thomos patriarszy uznawał autonomiczną organizację Kościoła prawosławnego w Polsce nadaną 17 września 1921 r. przez patriarchę moskiewskiego i potwierdzał niezależność organizacyjną. Podane zostały przy tym obiektywne przesłanki, które nakazywały udzielić autokefalii. W thomosie wymieniono wytrwałość w wierze, troskę o sprawy kościelne oraz okoliczności polityczne. Patriarcha uzasadnił swoje prerogatywy do polskiej organizacji cerkiewnej kanonicznym obowiązkiem Kościoła konstantynopolińskiego do troszczenia się o znajdujące się w potrzebie Kościoły prawosławne, faktem złamania przepisów kanonicznych przy przyłączeniu metropolii kijowskiej oraz metropolii litewskiej do patriarchatu moskiewskiego w 1685 r. i pozbawienia autonomii kościelnej metropolii kijowskiej w składzie patriarchatu. W thomosie patriarszym jednoznacznie stwierdzono, że Kościołem Matką metropolii kijowskiej był patriarchat konstantynopoliński, tak jak dla wszystkich kościołów w krajach słowiańskich. Z uwagi na fakt, że większość ziem metropolii kijowskiej znalazło się w granicach II Rzeczypospolitej, Kościół prawosławny na jej terytorium pozostał w kanonicznej jedności z patriarchatem ekumenicznym. W thomosie pominięto, że Rosyjski Kościół Prawosławny był przez długi czas macierzystą jednostką wobec Kościoła prawosławnego w Polsce. Na końcu zo-

bowiązano metropolitę warszawskiego do otrzymywania św. mira z Konstantynopola, powiadomienia patriarchy ekumenicznego o intronizacjach na katedrę metropolity oraz wspominania go i pozostałe głowy autokefalicznych Kościołów podczas nabożeństw¹⁰¹.

W odpowiedzi na thomos patriarszy 12 lutego 1925 r. Synod Kościoła prawosławnego w Polsce podjął uchwałę, w której złożył podziękowania patriarsze ekumenicznemu i Synodowi „za rodzicielską troskę w budowie Prawosławnego Kościoła w Polsce” i zwrócił się do niego z prośbą o przysłanie do Warszawy przedstawiciela, który uroczyście przekazałby Kościołowi prawosławnemu w Polsce błogosławieństwa Kościoła Matki na autokefaliczną organizację oraz wręczył thomos. Pod decyzją Synodu podpisali się metropolita warszawski Dionizy, arcybiskup wileński i lidzki Teodozjusz, biskup piński i poleski Aleksander, biskup grodzieński i nowogródzki Aleksy, biskup lubelski Antoni i biskup krzemieniecki Szymon. Władze kościelne zwlekały z opublikowaniem informacji o uzyskaniu autokefalii. Obawiano się reakcji patriarchy Tichona, z którym episkopat polski musiał się liczyć. Biskupi starali się wpłynąć na rząd, ażeby przy okazji ogłoszenia autokefalii zatwierdzić statut wewnętrzny Kościoła i przyspieszyć ustawowe uregulowanie jego sytuacji prawnej¹⁰².

W kwietniu 1925 r. w klasztorze dońskim pod Moskwą zmarł patriarcha Tichon¹⁰³. 22 kwietnia 1925 r. metropolita Dionizy powiadomił prezesa Rady Ministrów o posiedzeniu Synodu Kościoła prawosławnego, na którym wysłuchano pismo Świętego Synodu Ekumenicznego z 13 listopada 1924 r. w sprawie uznania Kościoła prawosławnego w Polsce za Kościół autokefaliczny, patriarchalny i synodalny, thomos patriarchatu ekumenicznego z 13 listopada 1924 r. oraz pismo patriarchy konstantynopolińskiego Konstantyna VI na imię metropolity Dionizego z 15 stycznia 1925 r. Metropolita prosił rząd, aby podjęto działania w celu nadania decyzjom zawartym w powyższych pismach charakteru prawnego¹⁰⁴.

Oficjalne ogłoszenie autokefalii nie nastąpiło szybko, albowiem najpierw zmarł patriarcha Grzegorz VII, a pod koniec stycznia 1925 r. patriarcha Konstantyn VI został przez władze tureckie wydalony z Konstantynopola i aż do lipca tegoż roku tron patriarszy był nieobsadzony. Dopiero w lipcu 1925 r. na tron patriarszy wstąpił Bazyli III, który w piśmie z 20 sierpnia zawiadamiał metropolitę Dionizego o planowanym przybyciu w połowie września delegacji patriarchatu i oficjalnym wręczeniu thomосу¹⁰⁵. Metropolita Dionizy pragnął ten moment wykorzystać do unormowania stanu prawnego Kościoła prawosławnego w Polsce. Widząc opieszałość ze strony rządu, metropolita postano-

⁹⁶ А. Свити́ч, *Православная Церковь в Польше и ее автокефалия*, с. 131. М. Папierzыńska-Turek, *Мі́жду тради́ця...*, с. 122.

⁹⁷ S. Zeleźniakowicz, *Z historii...*, „WPAKP” 1983, nr 1/2, s. 42-43.

⁹⁸ А. Фризке, *Ко́ścioлы́ wschoдние...*, с. 88; А. Свити́ч, *Православная Церковь в Польше и ее автокефалия*, с. 132; J. S. Langrod, *O autokefalii...*, с. 90-92; Алексий (Громадский) архиепископ, *К истории Православной Церкви в Польше...*, с. 139-142; М. Зызыкин, *Автокефалия...*, с. 74-89.

⁹⁹ J. S. Langrod, *O autokefalii...*, с. 94-96; Алексий (Громадский) архиепископ, *К истории Православной Церкви в Польше...*, с. 142-144.

¹⁰⁰ J. S. Langrod, *O autokefalii...*, с. 93, przypis 2.

¹⁰¹ А. Свити́ч, *Православная Церковь в Польше и ее автокефалия*, с. 133-134.

¹⁰² J. S. Langrod, *O autokefalii...*, с. 99-101; М. Папierzыńska-Turek, *Мі́жду тради́ця...*, с. 124.

¹⁰³ J. S. Langrod, *O autokefalii...*, с. 54, przypis 4.

¹⁰⁴ S. Zeleźniakowicz, *Z historii...*, „WPAKP” 1983, nr 1/2, s. 51-52.

¹⁰⁵ А. Свити́ч, *Православная Церковь в Польше и ее автокефалия*, с. 135-136; А. Borkowski, *Мі́жду Константинополем а Москwą*, с. 125-134.

wił, na znak protestu, nie uczestniczyć w uroczystościach. Tuż przed wyznaczonym terminem proklamacji autokefalii, 9 września 1925 r., metropolita wyjechał do Karlsbadu „na leczenie”, informując o tym ministra WRiOP¹⁰⁶.

Działania metropolity miały na celu dokonanie zmian w *Tymczasowych przepisach*, które nie były zgodne z konstytucją marcową i nie normowały w sposób właściwy spraw Kościoła prawosławnego w Polsce. Metropolita domagał się uregulowania położenia prawnego Kościoła w sposób ustawowy. Przygotowanie odpowiedniego projektu napotykało na wiele przeszkód. Projekt ustawy o stosunku państwa do Kościoła prawosławnego został przygotowany jeszcze we wrześniu 1923 r. i był przesłany do konsultacji metropolicie Dionizemu. W projekcie tym władze państwowe stały na stanowisku, że to rządowi przysługuje prawo rozporządzania majątkiem kościelnym. Z kolei metropolita Dionizy uważał, że Kościół prawosławny jest właścicielem posiadanych nieruchomości¹⁰⁷. Konsultacje nad pierwszym projektem ustawy rozpoczęto w kwietniu 1924 r., ale wkrótce ją przerwano. Premier Władysław Grabski był zdania, że szczegółowe opracowanie ustawy należy odroczyć do czasu zawarcia konkordatu ze Stolicą Apostolską, aby dokument ten nie komplikował rokowań z Watykanem¹⁰⁸. Po podpisaniu konkordatu, 28 marca 1925 r. minister WRiOP na posiedzeniu Rady Ministrów poinformował, że w najbliższych dniach zostaną opracowane zasadnicze tezy projektu ustawy o położeniu prawnym Kościoła prawosławnego¹⁰⁹. 13 kwietnia władze kościelne, mając na uwadze prowadzone przez MWRiOP prace nad projektem ustawy, opracowały i przedłożyły kodeks przepisów o wewnętrznym ustroju kościelnym pod nazwą „Statut zasadniczy wewnętrznego kanonicznego ustroju Polskiego Autokefalicznego Św. Kościoła Prawosławnego”. Synod biskupów przyjął go na posiedzeniach 13 kwietnia i 5 czerwca 1925 r., a publicznie ogłosił 1 lipca 1926 r.¹¹⁰

Dokument ten zawierał 44 artykuły. Artykuł pierwszy głosił, że Kościół prawosławny w Polsce posiada ustrój autokefaliczny, a drugi, że „korzysta w życiu wewnętrznym z pełnej wolności rządzenia się ustawami z zachowaniem przepisów obowiązującego prawa państwowego”. Statut omawiał ustrój Kościoła i wymieniał jego instytucje. Statut przewidywał utworzenia Rady Metropolitalnej, składającej się z duchownych i laików, która zapewniałaby metropolicie szersze oparcie społeczne w kołach świeckich oraz wzmocniła jego pozycję w stosunkach z rządem. Statut był sformułowany w sposób bardzo ogólny i nie ujmował wielu spraw szczegółowych, np. nauczania religii. Rząd nie podjął dyskusji nad przedłożonym statutem, co w konsekwencji doprowadziło do wstrzymania prac nad

ustawą¹¹¹. W tej sytuacji zrozumiała była postawa metropolity odmawiającego udziału w akcie ogłoszenia autokefalii. Dopiero po uzyskaniu pisemnego zapewnienia szybkiego uregulowania „stosunków prawnych tak wewnątrz Kościoła prawosławnego, jak i stosunku państwa do tego Kościoła” udzielonym przez ministra WRiOP prof. Stanisława Grabskiego, metropolita wrócił do Warszawy i wziął udział w uroczystościach¹¹².

Uroczyste ogłoszenie autokefalii nastąpiło 17 września 1925 r. w katedrze metropolitalnej św. Marii Magdaleny w Warszawie przez wysłanników patriarchy ekumenicznego i członków Synodu konstantynopolińskiego metropolitę chalcedońskiego Joachima, metropolitę sardyńskiego Hermanosa przy udziale delegata patriarchy rumuńskiego biskupa Nektariusza, przedstawicieli rządu polskiego z ministrem WRiOP Stanisławem Grabskim na czele i przedstawicieli wszystkich diecezji prawosławnych w Polsce. Thomos został wręczony metropolicie Dionizemu przez metropolitę Joachima¹¹³. Na pamiątkę tych wydarzeń rząd polski uhonorował orderami członków delegacji i osoby im towarzyszące, a metropolicie Dionizemu ofiarował dwie drogocenne złote panagije – symbole władzy biskupiej¹¹⁴. Pomimo zaproszenia na uroczystość ogłoszenia autokefalii nie przybyli przedstawiciele rosyjskich organizacji emigracyjnych¹¹⁵. Synod Kościoła prawosławnego w Polsce w 1925 r. wprowadził nazwę Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny.

Po oficjalnym ogłoszeniu autokefalii następnym krokiem było uzyskanie akceptacji ze strony innych Kościołów autokefalicznych i patriarchatu moskiewskiego. Stanowisko następców patriarchy Tichona w sprawie samodzielności Kościoła prawosławnego w Polsce było niezmiennie. Protesty na ustanowienie autokefalii wnieśli najpierw namiestnik patriarchy metropolita Piotr, a po jego wygnaniu zastępca namiestnika patriarchy metropolita Sergiusz, który stwierdził, że patriarchat stoi na stanowisku autonomii udzielonej metropolii warszawskiej przez patriarchę Tichona, a kwestię autokefalii odsyła do decyzji najbliższego ogólnorosyjskiego Soboru¹¹⁶. W korespondencji z metropolitą Dionizym władca Sergiusz starał się różnymi argumentami podważyć autentyczność autokefalii. Synod Kościoła prawosławnego w Polsce na posiedzeniu 15 kwietnia 1929 r. zapoznał się z korespondencją metropolity Sergiusza, a następnie przesłał ją patriarche konstantynopolińskiemu. Patriarcha konstantynopoliński stwierdził, że przyszłe „stosunki między prawosławnym Kościołem polskim a bratnim Kościołem rosyjskim winny pozostać w zgodzie z legalnie ustanowionym i kanonicznie istniejącym ustrojem autokefalicznym Kościoła

¹⁰⁶ S. Żeleźniakowicz, *Z historii...*, „WPAKP” 1983, nr 1/2, s. 52; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, s. 106-107; tenże, *Kościół prawosławny w Polsce*, s. 537-538.

¹⁰⁷ K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 160.

¹⁰⁸ M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją...*, s. 157.

¹⁰⁹ K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 166.

¹¹⁰ J. S. Langrod, *O Autokefalii...*, s. 108-111.

¹¹¹ M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją...*, s. 158-159.

¹¹² S. Żeleźniakowicz, *Z historii...*, „WPAKP” 1983, nr 3, s. 18.

¹¹³ K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 126; J. S. Langrod, *O autokefalii...*, s. 98-99. A. Łotocki, *Autokefalia. Zasady Autokefalii*, Warszawa 1932, s. 133-210; M. Zzyzkin, *Autokefalia...*, s. 5-58.

¹¹⁴ A. Свѣтич, *Православная Церковь в Польше и ее автокефалия*, c. 137.

¹¹⁵ M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją...*, s. 125, przyp. 74.

¹¹⁶ J. S. Langrod, *O autokefalii...*, s. 97; M. Zzyzkin, *Autokefalia...*, s. 94; A. Borkowski, *Między Konstantynopolem a Moskwą*, s. 119-124.

prawosławnego w Polsce¹¹⁷. 27 października 1930 r. po otrzymaniu kolejnego pisma od metropolity Sergiusza, Synod postanowił zerwać kontakty z patriarchatem moskiewskim¹¹⁸.

Reakcja Kościołów autokefalicznych na ogłoszenie niezależności Kościoła prawosławnego w Polsce była pozytywna. Żaden z nich nie zerwał kontaktów z Polskim Autokefalicznym Kościołem Prawosławnym. W takiej sytuacji metropolita Dionizy postanowił odbyć podróż do kilku Kościołów autokefalicznych. Podróż, która trwała od kwietnia 1927 r. do połowy maja 1927 r. miała ogromne znaczenie kościelno-religijne¹¹⁹. Wszystkie lokalne Kościoły prawosławne bezwarunkowo uznały potrzebę samodzielnego bytu prawosławnego Kościoła w Polsce na zasadach autokefalii, zwracając przy tym uwagę na to, że Rosyjski Kościół Prawosławny powinien zrozumieć sytuację ludności prawosławnej w Polsce i udzielić jej swojego błogosławieństwa. 7 kwietnia 1927 r. patriarcha konstantynopoliński potwierdził błogosławieństwo metropolicie warszawskiemu podkreślając, „że Kościół prawosławny w Polsce podniesiony został do godności Kościołów autokefalicznych i nie tylko zorganizował i godnie uporządkował swe własne sprawy, lecz i zdążył już przynieść obfite owoce swej pracy w Panu¹²⁰. Wobec takiej postawy Kościołów autokefalicznych Rosyjski Zagraniczny Kościół Prawosławny na przełomie czerwca i lipca 1926 r. podjął rezolucję o uznaniu dotychczasowej działalności metropolity Dionizego za zgodną z kanonami Kościoła prawosławnego. We wrześniu 1927 r. Sobór Biskupów tego Kościoła w Sremskich Karłowicach podjął decyzję o nawiązaniu „przyjacielskiego i modlitewnego związku” z hierarchią prawosławną w Polsce¹²¹. Mimo wysuwanego przez oponentów autokefalii zarzutu o jego niekanoniczności, autokefalia Kościoła prawosławnego w Polsce stała się faktem.

Akt z 17 listopada 1925 r. stwarzał nowy precedens w prawie kościelnym. Ogłoszenie autokefalii opierało się na uchwale poszczególnych Kościołów prawosławnych, przy braku zgody patriarchatu moskiewskiego. Posunięcia te były uzasadnione brakiem widoków na normalizację spraw wewnętrznych w Rosyjskim Kościele Prawosławnym i chaosem w nim panującym, wywołanym polityką wyznaniową bolszewików. Zakończone sukcesem zabiegi o autokefalię dały podstawy do wewnętrznej stabilizacji Kościoła prawosławnego w Polsce, ale nie wpłynęły, mimo obietnic przedstawicieli rządu, na przyspieszenie prac nad ustawami określającymi położenie prawne tego wyznania¹²².

Droga do uregulowania statusu prawnego i majątkowego

Ustanowienie autokefalii nie oznaczało prawnego uregulowania statusu Kościoła prawosławnego w II Rzeczypospolitej. Synod PAKP podejmował próby znalezienia poparcia dla swych starań w klubach mniejszościowych, czym zaniepokoił kręgi rządowe¹²³. Synod, który odbył się w dniach od 26 listopada do 3 grudnia 1925 r., zwrócił się do prezesa Rady Ministrów z memoriałem, w którym domagał się unormowania stosunku państwa do Kościoła prawosławnego. Po omówieniu sytuacji Kościoła prawosławnego w Polsce Synod uznał za niezbędne: przedłożenie parlamentowi projektu ustawy normalizującej sytuację prawną Kościoła; uregulowanie spraw budżetowych; przywrócenie Kościołowi jego własności; uregulowanie liczby i rozmieszczenia parafii prawosławnych; ograniczenie samowoli administracyjnej; zatwierdzenie statutu normalnego bractw. Synod zwrócił też uwagę, że biskupi katolicy ustanawiają nowe parafie rzymskokatolickie tam, gdzie władze świeckie zamknęły parafie prawosławne, a duchowni katolicy zamknięte przez władze cerkwie wyświęcają na kościoły¹²⁴. Synod zatwierdził zmiany w nazwach diecezji poleskiej i grodzieńskiej. Pierwsza uzyskała nazwę eparchii polesko-pińskiej, a druga grodzieńsko-nowogródzkiej. Na poparcie powyższego wystąpienia metropolity przedstawiciele księży i wiernych, zebrani w dniach 10-12 stycznia 1926 r. w Warszawie, uchwalili memorandum popierające memoriał metropolity i skierowali prośbę o przyspieszenie uregulowania sytuacji prawnej Kościoła prawosławnego poprzez zatwierdzenie statutu opracowanego przez Synod¹²⁵. 9 marca 1926 r. władze kościelne przedłożyły własny projekt ustawy o położeniu prawnym Kościoła w państwie. MWRiOP projekt ustawy zbyło milczeniem¹²⁶.

Projekt Synodu był dla rządu nie do przyjęcia, albowiem pomijał zasadę prymatu ustawodawstwa państwowego nad kościelnym¹²⁷. Podstawą do rokowań stał się aprobowany przez premiera Stanisława Grabskiego projekt MWRiOP. Grabski osobiście podjął rozmowy z metropolitą, który naniósł poprawki do projektu. Po dymisji rządu Grabskiego w listopadzie 1925 r. prace nad projektem kontynuował gabinet Aleksandra Skrzyńskiego. Uzgodniony projekt, który był wyrazem kompromisu, podpisano 14 kwietnia 1926 r.¹²⁸ Po przewrocie majowym prace legislacyjne zostały przerwane, a metropolita 25 maja 1926 r., wykorzystując nadarżającą się okazję, w piśmie do ministra WRiOP oświadczył, że projekt z kwietnia nie

¹¹⁷ M. Zyzykin, *Autokefalia...*, s. 121.

¹¹⁸ M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją...*, s. 129-130.

¹¹⁹ Алексей (Громадский) архиепископ, *К истории Православной Церкви в Польше...*, s. 79-95; A. Borkowski, *Między Konstantynopolem a Moskwą*, s. 134-140.

¹²⁰ M. Zyzykin, *Autokefalia...*, s. 89-90.

¹²¹ M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją...*, s. 128.

¹²² K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 126-127; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, s. 108-110; tenże, *Kościół prawosławny w Polsce*, s. 540-541.

¹²³ M. Papierzyńska-Turek, *Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922-1926*, Kraków 1979, s. 275.

¹²⁴ S. Żeleźniakowicz, *Z historii...*, „WPAKP” 1983, nr 3, s. 23-24; M. Papierzyńska-Turek, *Sprawa ukraińska...*, s. 275.

¹²⁵ S. Żeleźniakowicz, *Z historii...*, „WPAKP”, 1983, nr 3, s. 25.

¹²⁶ M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją...*, s. 158.

¹²⁷ K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 168.

¹²⁸ M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją...*, s. 160; K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 168.

zaspokaja jego oczekiwań i w związku z tym zaproponował wznowienia negocjacji „na zdrowych podstawach”¹²⁹.

Kilka tygodni później 1 czerwca Synod podjął decyzję o opublikowaniu opracowanego i przesłanego do MWRiOP w 1925 r. statutu wewnętrznego Kościoła. Z kolei 1 lipca 1926 r. Synod uchwalił projekt ustawy „o stanowisku prawnym Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego”. Projekt ustawy obejmował 30 artykułów i 1 załącznik¹³⁰. Według tego statutu prawosławie w Polsce stanowiło integralną część powszechnego Kościoła prawosławnego. Kościół prawosławny posiadał ustrój autokefaliczny, który był zgodny ze św. kanonami Kościoła i thomosem patriarszym i synodalnym z 1924 r. W statucie stwierdzono, że źródłami prawa kanonicznego Kościoła prawosławnego w Polsce jest Słowo Boże zawarte w Piśmie Świętym, postanowienia soborów powszechnych i święta tradycja. Statut utrzymywał ustrój synodalno-konsystorski tworząc w każdej z pięciu diecezji konsystorz diecezjalny. Konsystorz diecezjalny był ciałem pomocniczym biskupa w sprawach zarządu diecezją i sprawował sądownictwo duchowe. Niższymi instancjami w Kościele pozostawały dekanaty i parafie. Statut określał kompetencje metropolity, biskupów, Synodu, Soboru i innych instytucji cerkiewnych. Statut określał sposób tworzenia bractw cerkiewnych, kształcenia duchowieństwa, funkcjonowania męskich i żeńskich ośrodków zakonnych¹³¹.

Uchwały Synodu wychodziły poza ramy obowiązujących przepisów prawnych, co stronie rządowej dało podstawę do ich odrzucenia¹³². Stanowiska rządu nie zmieniła rozmowa metropolity odbyta 10 lipca 1926 r. z marszałkiem Józefem Piłsudskim, podczas której zwierzchnik Kościoła prawosławnego skarżył się na impas w rozmowach z rządem¹³³. Za podstawę dalszych rokowań miał służyć projekt ustawy uzgodniony z metropolitą 14 kwietnia 1926 r. i uzupełniony o te artykuły, na które metropolita nie wyrażał zgody¹³⁴. W tej sytuacji metropolita rozpoczął poszukiwania poparcia wśród wiernych, organizując w styczniu 1927 r. w Poczajowie zjazd przedstawicieli duchowieństwa i świeckich. Zjazd zatwierdził cerkiewny projekt ustawy i statut. Uczestnicy zjazdu 26 marca 1927 r. wystosowali memorandum do rządu, w którym poddano krytyce *Tymczasowe przepisy* i domagali się unormowania prawnego położenia Kościoła prawosławnego w Polsce. Podobne memoriały zaczęło nadsyłać do MWRiOP duchowieństwo¹³⁵. Z inicjatywy metropolity radca prawny Synodu Konstanty Nikołajew opracował prawne położenie Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej i wskazał na

konieczność nowych regulacji ustawowych¹³⁶. Pod presją takich działań minister WRiOP Kazimierz Świtalski ustalił z metropolitą, że rząd powtórnie rozpatrzy projekt ustawy Synodu z 1926 r., a w razie jego odrzucenia przedstawi własny do lutego 1929 r.¹³⁷ Pomimo zapowiedzi ministra do 1930 r. rząd nie podjął żadnej inicjatywy w tej sprawie.

Na takie stanowisko rządu wpłynęły postanowienia zjazdu biskupów katolickich, który odbył się 15 lutego 1927 r. we Włocławku. Uczestnicy zjazdu wystosowali pismo do prezesa Rady Ministrów, gdzie wyrażali swoje zaniepokojenie „wiadomościami o toczących się rokowaniach Rządu z Cerkwią prawosławną w Polsce, których wynikiem ma być między innymi zatwierdzenie stanu posiadania Cerkwi prawosławnej u nas”. Biskupi łącznie stwierdzili, że takie uregulowanie nie jest możliwe do przyjęcia, gdyż najpierw należy uregulować sprawy majątkowe z Kościołem katolickim¹³⁸. Rząd uznał stanowisko biskupów katolickich i stwierdził, że ogłoszenie ustawy o stosunku państwa do Kościoła prawosławnego w Polsce odbędzie się dopiero po zakończeniu rokowań z Kościołem katolickim i zawarciu odpowiednich aktów prawnych.

W 1927 r. Synod Kościoła prawosławnego opracował zmiany w cerkiewnej strukturze organizacyjnej dostosowując ją do podziału administracyjnego państwa. W liście do MWRiOP z 20 lutego 1928 r. metropolita Dionizy postulował, ażeby diecezja wołyńska obejmowała powiaty województwa wołyńskiego, a polesko-pińska – powiaty województwa poleskiego. Biskupstwo wileńskie miało obejmować województwo wileńskie i trzy powiaty województwa nowogródzkiego (wołyński, lidzki i stołpecki). Eparchia grodzieńska miała się składać z całego terytorium województwa białostockiego i czterech powiatów województwa nowogródzkiego (nowogródzkiego, słonimskiego, baranowickiego i nieświeskiego). Bez zmian miały pozostać granice diecezji warszawsko-chełmskiej¹³⁹. Kancelaria Synodalna w Warszawie przesłała MWRiOP dane, które przedstawiały aktualny stan organizacyjny Kościoła prawosławnego w Polsce i jego stan w poszczególnych diecezjach. Diecezja wołyńska zarządzana przez metropolitę Dionizego i biskupa wikarego krzemienieckiego Szymona (Iwanowskiego) obejmowała województwo wołyńskie, 56 dekanatów, 680 parafii, 8 klasztorów i 850 duchownych. Biskupstwo wileńskie zarządzane przez arcybiskupa Teodozjusza (Fiedosiejewa), obejmowała województwo wileńskie i trzy powiaty województwa nowogródzkiego: wołyński, lidzki, stołpecki. Diecezja wileńska liczyła 18 dekanatów, 163 parafii, 3 klasztory i 203 księży. Diecezja grodzieńska, kierowana przez arcybiskupa Aleksego (Gromadzkiego), obejmowała województwo białostockie i cztery powiaty województwa nowogródzkiego: nowogródzki, nieświeski, baranowicki i słonimski. Władcywo posiadało 18 dekanatów, 147 parafii, 3 klasztory i 235 duchownych. Diecezja poleska, zarządzana przez arcybisku-

¹²⁹ K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 169.

¹³⁰ M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją...*, s. 161; J. S. Langrod, *O autokefalii...*, s. 105.

¹³¹ J. S. Langrod, *O autokefalii...*, s. 109-110.

¹³² K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 169.

¹³³ S. Żeleźniakowicz, *Z historii...*, „WPAKP”, 1983, nr 3, s. 25-26.

¹³⁴ M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją...*, s. 161.

¹³⁵ Tamże, s. 162-163; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, s. 111-112; tenże, *Kościół prawosławny w Polsce*, s. 542-543.

¹³⁶ К. Николаев, *Правовое положение Святой Автокефальной Церкви в Польше*, Варшава 1927.

¹³⁷ K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 169.

¹³⁸ S. Żeleźniakowicz, *Z historii...*, „WPAKP”, 1983, nr 3, s. 26-27.

¹³⁹ AAN MWRiOP, nr 1011, k. 32-33.

pa Aleksandra (Inoziemcowa), obejmowała województwo poleskie. W skład tej eparchii wchodziło 26 dekanatów, 320 parafii, 1 monaster i 357 duchownych. Diecezja warszawsko-chełmska obejmowała resztę terytorium kraju i składała się z 8 dekanatów, 98 parafii, 1 klasztoru i 154 duchownych¹⁴⁰. Razem Kościół prawosławny w Polsce posiadał 5 diecezji, 126 dekanatów, 1 408 parafii etatowych, 16 klasztorów i 1 799 duchownych.

Nieco inne dane o liczbie parafii podawały czynniki rządowe. Według władz państwowych Kościół prawosławny w Polsce liczył w 1929 r. 1 306 parafii, w tym 994 etatowych¹⁴¹. Zmiany terytorialne diecezji wołyńskiej i poleskiej, zaakceptowane na mocy *Tymczasowych przepisów* przez MWRiOP, ułatwiły administrowanie Kościołem prawosławnym i dostosowały cerkiewną strukturę do potrzeb wiernych. W wyniku tych zmian monaster św. Mikołaja w Mielcu został wyjęty spod jurysdykcji biskupów wołyńskich i podporządkowany pod obediencję ordynariuszy diecezji poleskiej¹⁴².

Duchowieństwo katolickie, wzmocnione stanowiskiem rządu, masowo wszczęło w 1929 r. procesy rewindykacyjne. Władze Kościoła prawosławnego uświadomiły sobie konieczność zmobilizowania wszystkich sił w obronie swego stanu posiadania. Wobec braku nadziei na porozumienie episkopatu z rządem podjęto decyzję o zwołaniu Soboru Generalnego (krajowego). Sobór Generalny był najwyższą instancją w Kościele prawosławnym, albowiem składał się z hierarchii, przedstawicieli duchowieństwa i wiernych. Postanowienia takiego gremium rząd nie mógł zlekceważyć¹⁴³. Ponieważ zwołanie Soboru Generalnego wymagało w myśl *Tymczasowych przepisów* akceptacji ze strony rządu, z tego powodu metropolita Dionizy 22 listopada 1929 r. wystosował odpowiednie pismo do ministra WRiOP z prośbą o wyrażenie zgody na jego przygotowanie. Brak odpowiedzi spowodował, że metropolita Dionizy udał się 11 grudnia 1929 r. na osobistą audiencję do ministra, który podczas spotkania nie zgłosił sprzeciwu co do zwołania soboru, jednakże poprosił o wcześniejsze dostarczenie jemu regulaminu i programu soboru¹⁴⁴. Na drugi dzień Synod uchwalił regulamin Soboru Generalnego, program jego pracy i ustalił terminy wyborów na wszystkich szczeblach organizacji cerkiewnej. Synod wyznaczył termin otwarcia soboru na 12 lutego 1930 r. Informację tę 18 grudnia 1929 r. kancelaria metropolity podała do prasy, a 21 grudnia przesłano ją dziekanom. W dniu następnym zapowiedź zwołania Soboru Generalnego opublikował organ metropolitalny „Воскресное чтение” z podaniem jego regulaminu i programu¹⁴⁵. Metropolita Dionizy poinformował również ministra WRiOP Sławomira Czerwińskiego o zamiarze zwołania soboru i poprosił o wyrażenie

zgody na jego przeprowadzenie go w Warszawie. Do pisma metropolita dołączył statut Soboru Generalnego, regulamin i program jego prac.

Kancelaria Departamentu Wyznań MWRiOP otrzymała powyższe dokumenty dopiero 24 grudnia, kiedy już podjęto działania związane z przeprowadzeniem wyborów, bez pisemnej zgody władz państwowych¹⁴⁶. Sławomir Czerwiński po ukazaniu się w prasie informacji o soborze, w piśmie z 21 grudnia 1929 r. skierowanym do metropolity Dionizego zabronił przeprowadzania wyborów jego uczestników, polecając jednocześnie wojewodom nie wydawać zezwoleń na odbywanie zebrań parafialnych¹⁴⁷. Ministerstwo WRiOP wyraziło zastrzeżenia do ordynacji wyborczej, w której widziało zdecydowaną przewagę duchowieństwa nad świeckimi. Zwrócono uwagę na naruszenie *Tymczasowych przepisów*, w myśl których na zwołanie soboru niezbędna była zgoda MWRiOP¹⁴⁸. Powstały konflikt wokół zwołania soboru został zażegnany dopiero 10 stycznia 1930 r. po wizycie metropolity u prezydenta Ignacego Mościckiego. W wyniku kompromisu, jaki został zawarty między Synodem a rządem, powołano komisję składającą się z przedstawicieli władz Kościoła prawosławnego i rządu¹⁴⁹. Komisja ustaliła nowy regulamin i ordynację wyborczą do soboru oraz program prac. Komisja ustaliła, że w przyszłym Soborze Generalnym relacja między duchownymi a świeckimi miała wynosić, jak 2:3, czyli na dwie osoby duchowne przypadały trzy świeckie¹⁵⁰.

Prace komisji mieszanej doprowadziły w końcu do ogłoszenia 30 maja 1930 r. przez prezydenta reskryptu zezwalającego na zwołanie Soboru Generalnego z poprzedzającym go zebraniem przedsoborowym. W reskrypcie prezydent nawiązał do wielowiekowej tradycji Kościoła prawosławnego w Polsce. „Dnia 15 czerwca 1791 r., pod opieką i auspicjami Rządu Najjaśniejszej Rzeczypospolitej Polskiej, został otwarty w mieście Pińsku ostatni Sobór Kościoła Prawosławnego w Polsce. Dzięki wyrokom Opatrzności Bożej, Święty Autokefaliczny Kościół Prawosławny w Polsce może nawiązać nić do swej historycznej przeszłości. Obecnie nadszedł czas, aby urzeczywistnione były dążenia Zwierzchników Kościoła Prawosławnego w osobach śp. Metropolity Jerzego oraz Waszej Ekscelencji jak również Św. Soboru Biskupów i wszystkich obywateli Rzeczypospolitej Wyznania prawosławnego, by zgodnie ze Świętymi Kanonami Święty Autokefaliczny Kościół Prawosławny w Polsce odbył swój Sobór, pierwszy w odrodzonym Państwie Polskim”¹⁵¹. Prezydent przesłał również odpowiednie pismo do ministra WRiOP z poleceniem wydania odpowiednich zarządzeń, mających na

¹⁴⁰ J. S. Langrod, *O autokefalii...*, s. 110.

¹⁴¹ M. Papierzyńska-Turek, *Organizacja...*, s. 63.

¹⁴² AAN MWRiOP, nr 1011, k. 35-36.

¹⁴³ S. Kiryłowicz, *Z dziejów...*, s. 56; Алексей (Громадский) архиепископ, *К истории Православной Церкви в Польше...*, s. 20; M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją...*, s. 164.

¹⁴⁴ А. Свитич, *Православная Церковь в Польше и ее автокефалия*, s. 166-167; J. S. Langrod, *O autokefalii...*, s. 132-133.

¹⁴⁵ M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją...*, s. 167.

¹⁴⁶ J. S. Langrod, *O autokefalii...*, s. 132, przyp. 1.

¹⁴⁷ K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 171.

¹⁴⁸ M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją...*, s. 168-169.

¹⁴⁹ А. Свитич, *Православная Церковь в Польше и ее автокефалия*, s. 167 i 169; S. Kiryłowicz, *Z dziejów...*, s. 58.

¹⁵⁰ J. S. Langrod, *O autokefalii...*, s. 133-134; А. Свитич, *Православная Церковь в Польше и ее автокефалия*, s. 170-171; A. Miłonowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, s. 113-114; tenże, *Kościół prawosławny w Polsce*, s. 545-546.

¹⁵¹ S. Kiryłowicz, *Z dziejów...*, s. 58-59; J. S. Langrod, *O autokefalii...*, s. 136.

celu realizację podjętych decyzji¹⁵². 31 maja 1930 r. Synod biskupów zatwierdził ustalenia wspólnej komisji w postaci regulaminu i ordynacji wyborczej soboru, a następnie przesłał je ministrowi WRiOP do zatwierdzenia¹⁵³. Synod w Kamieniu Koszyrskim w diecezji poleskiej ustanowił wikariat i obsadził go biskupem lubelskim Antonim (Marcenką).

1 czerwca 1930 r. metropolita Dionizy, w związku z orędziem prezydenta, wydał list pasterski do wiernych, w którym oznajmił o pozytywnej decyzji prezydenta odnośnie zwołania Soboru Generalnego oraz podał ustalony termin zebrania przedsoborowego na 29 czerwca 1930 r.¹⁵⁴ List pasterski był pełen deklaracji lojalności prawosławia wobec państwa. 2 czerwca 1930 r. orędzie prezydenta zostało uroczyście odczytane w prawosławnej katedrze metropolitalnej św. Marii Magdaleny w Warszawie przez arcybiskupa grodzieńskiego Aleksęgo w obecności metropolity Dionizego i arcybiskupa Teodozjusza oraz przedstawicieli rządu. Tego samego dnia prezydent podjął na audiencji metropolitę Dionizego i członków Synodu¹⁵⁵.

Kościół prawosławny był wówczas – poza Kościołem rzymskokatolickim – najliczniejszym związkiem wyznaniowym w Polsce. Według stanu z 1 kwietnia 1930 r. ogólna liczba wiernych Kościoła prawosławnego wynosiła 3 630 000. Największa liczba wyznawców prawosławia mieszkała na terenie eparchii wołyńskiej – 1 300 000. Na obszarze diecezji poleskiej mieszkało – 950 000 wiernych, grodzieńskiej – 640 000, wileńskiej – 470 000 i warszawskiej – 270 000. Wyznawców prawosławia obsługiwało ponad 1 780 duchownych, w tym 180 kapłanów stanu zakonnego. Kościół prawosławny miał 1 520 parafii, w tym 1 307 etatowych, wspomaganych finansowo przez państwo. W porównaniu z 1927 r. we wszystkich diecezjach, oprócz warszawskiej, zwiększyła się liczba parafii prawosławnych oficjalnie uznawanych przez władze państwowe. Na przykład w diecezji grodzieńskiej ze 147 do 184. Na terenie wszystkich eparchii z 1 408 do 1 520¹⁵⁶. W użytkowaniu Kościoła prawosławnego znajdowało się 2 400 świątyń, w tym 950 kaplic. Według źródeł rządowych 1 maja 1931 r. na terenie państwa istniały 1 497 placówki parafialne, w tym 1 306 etatowych i 191 nieetatowych. Cerkiew dysponowała 5 domami biskupimi, 17 klasztorami, 2 seminariami oraz 63 188 ha ziemi uprawnej, 16 238 ha in-

nych nieruchomości i 4 930 ha lasów. Klasztory dysponowały 1 600 ha ziemi¹⁵⁷. Różnice w danych statystycznych wynikały z przekazania części majątków cerkiewnych Kościołowi katolickiemu w ramach akcji rewindykacyjnej oraz z nieuznawania przez władze państwowe części istniejących parafii.

Pierwsza robocza sesja zebrania odbyła się w dniach 29 czerwca – 3 lipca 1930 r.¹⁵⁸ Na sesji zebrania przedsoborowego powołano prezydium, którego przewodniczącym został metropolita Dionizy, wybrano 2 wiceprzewodniczących i 2 sekretarzy. Zapoznano się z regulaminem obrad oraz powołano sześć komisji: religijną, organizacyjno-prawną wewnętrzną, organizacyjno-prawną zewnętrzną, oświatową, wewnętrzną parafialną i życia zakonnego oraz do spraw duchowieństwa prawosławnego¹⁵⁹. Podstawą do prac komisji stał się referat przewodniczącego wydziału prawnego Synodu Konstantego Nikołajewa o statusie Kościoła prawosławnego w Polsce¹⁶⁰. Sesję zebrania przedsoborowego zamknął metropolita Dionizy oświadczając, że data następnej sesji będzie ustalona przez prezydium zebrania za zgodą ministra WRiOP w zależności od rezultatów prac w komisjach¹⁶¹. W okresie trwania prac przedsoborowych w episkopacie prawosławnym nastąpiły istotne zmiany. 3 kwietnia 1932 r. dziekan klasztorów diecezji warszawsko-chełmskiej Sawa (Jerzy Sowietow) został wyświęcony na biskupa lubelskiego. 10 kwietnia biskupem wikarym eparchii wołyńskiej z tytułem władcy łuckiego został dziekan klasztorów tej diecezji archimandryta Polikarp (Piotr Sikorski). Konsekracje nowych biskupów wzmocniły episkopat prawosławny, ale nie przyspieszyły prac soborowych.

W trakcie prac soborowych biskupi 20 lipca 1933 r. upoważnili metropolitę Dionizego do wystąpienia do rządu Rzeczypospolitej Polskiej w sprawie uchylecia dekretu z 16 grudnia 1918 r. dotyczącego przymusowego zarządu państwowego nad dobrami należącymi do Kościoła prawosławnego. Uchylenie dekretu z 1918 r. dawało Kościołowi prawosławnemu podstawę prawną do żądania zwrotu przejętych przez państwo majątków cerkiewnych. Hierarchia cerkiewna liczyła na przychylnie stanowisko rządu nie tylko w tej sprawie, ale i na szybkie uregulowanie prawne położenia Kościoła prawosławnego¹⁶².

¹⁵⁷ AAN, MWRIOP, nr 1157, k. 42.

¹⁵⁸ J. S. Langrod, *O autokefalii...*, s. 150-153; A. Свитич, *Православная Церковь в Польше и ее автокефалия*, s. 173-174.

¹⁵⁹ S. Kiryłowicz, *Z dziejów...*, s. 59; M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją...*, s. 179.

¹⁶⁰ K. Николаев, *Правовое положение Святой Автокефальной Православной Церкви в Польше*, Warszawa 1931. (wyd. II).

¹⁶¹ A. Свитич, *Православная Церковь в Польше и ее автокефалия*, s. 179.

¹⁶² *Memorandum J. E. Najbłogosławniejszego ks. Metropolity Dionizego o uchylenie dekretu z dnia 16 grudnia 1918 r. w przedmiocie przymusowego zarządu państwowego*, Warszawa 1933. Upoważnienie podpisali metropolita warszawski Dionizy z biskupami wikarymi: lubelskim Sawą, krzemienieckim Szymonem i łuckim Polikarpem oraz pozostali ordynariusze diecezji prawosławnych: wileńskiej – abp Teodozjusz, grodzieńskiej – abp Aleksy, poleskiej – abp Aleksander ze swym biskupem wikarym Antonim rezydującym w Kamieniu Koszyrskim. A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, s. 117; tenże, *Kościół prawosławny w Polsce*, s. 548.

¹⁵² M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją...*, s. 175; J. S. Langrod, *O autokefalii...*, s. 136-138.

¹⁵³ J. S. Langrod, *O autokefalii...*, s. 141-142.

¹⁵⁴ Tamże, s. 149; M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją...*, s. 175-176.

¹⁵⁵ J. S. Langrod, *O autokefalii...*, s. 139-140; A. Свитич, *Православная Церковь в Польше и ее автокефалия*, s. 185.

¹⁵⁶ „Kalendarz Prawosławny” na 1934 r., Tomaszów Lubelski 1934, s. 81. Z kolei wydawany przez Prawosławną Metropolię Warszawską „Kalendarz Prawosławny” na 1931 r. podaje ogólną liczbę 1433 parafii i 3 704 000 wiernych. W świetle tego źródła diecezja warszawsko-chełmska liczyła 85 parafii, w tym 69 na Chełmszczyźnie i Podlasiu oraz 229 000 wiernych. Diecezja wołyńska posiadała 680 parafii i 1 238 500 wiernych, a eparchia polesko-pińska 319 parafii i 854 700 wiernych. Biskupstwo grodzieńsko-nowogródzkie miało w 1930 r. 179 parafii i 648 000 wiernych, a wileńsko-lidzkie 170 parafii i 504 000 wiernych. „Православный календарь” na 1931 год, Варшава 1930, s. 52-53.

Prace w poszczególnych komisjach trwały bardzo wolno. W ciągu pięciu lat tylko komisje religijna, oświatowa, wewnątrzparafialna i życia zakonnego oraz do spraw duchowieństwa podjęły próbę realizacji postawionych im zadań. Natomiast obie komisje organizacyjno-prawne, które miały zaproponować najważniejsze reformy w Kościele, nie podjęły pracy. Pewną inicjatywę w zakresie tematyki prac tych komisji wykazał Synod Biskupów. 1 marca 1934 r. opracował on projekt utworzenia diecezji małopolskiej, która miała obejmować województwo krakowskie, lwowskie, stanisławowskie i tarnopolskie. Prośba metropolity Dionizego o powołanie biskupstwa małopolskiego, wystosowana do MWRiOP, pozostała bez odpowiedzi¹⁶³. Synod, ażeby usprawnić zarządzanie Kościołem, dokonał zmian personalnych w niektórych diecezjach prawosławnych. 29 marca 1934 r. zarządzającym diecezją grodzieńsko-nowogródzką został bp Antoni (Marcenko). Dotychczasowego władzę grodzieńsko-nowogródzkiego Aleksego Gromadzkiego Synod powołał na ordynariusza diecezji wołyńskiej. Jego wikarym pozostał biskup Łucki Polikarp (Sikorski)¹⁶⁴.

Inaczej sytuacja wyglądała w komisji mieszanej, w której skład wchodził przedstawiciele władz polskich i hierarchii prawosławnej. W ciągu pięciu lat odbyła ona około stu posiedzeń¹⁶⁵. W tej sytuacji druga sesja plenarna, obradująca od 12 do 14 maja 1935 r. zakończyła się bez istotnych ustaleń. Podsumowano jedynie dorobek dotychczasowych prac komisji i uzupełniono jej składy. Zadania nie działających komisji organizacyjno-prawnych przejęła komisja mieszana¹⁶⁶. Prace komisji mieszanej nad projektem ustawy o stosunku państwa do Kościoła prawosławnego w Polsce zostały ukończone 3 grudnia 1936 r., a rozpoczęte 9 marca 1937 r. uzgodnienia z episkopatem prawosławnym sfinalizowano 8 kwietnia. Ostateczna redakcja ustaleń nastąpiła dopiero w styczniu 1938 r., gdy dobiegły końca prace nad ustawą dotyczącą gruntów ponickich.

Sfinalizowanie spraw obrządku greckokatolickiego spowodowało, że rząd wniósł do sejmu projekt ustawy o udzieleniu pełnomocnictw prezydentowi do wydania dekretu o stosunku państwa do Kościoła prawosławnego. Pomimo krytyki projektu ustawy przez środowiska katolickie rząd nie odstąpił od swego stanowiska i po uchwaleniu ustawy o pełnomocnictwach 18 listopada 1938 r. prezydent Ignacy Mościcki podpisał dekret o stosunku państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego¹⁶⁷. 7 listopada 1938 r. Synod po zapoznaniu się z projektem dekretu prezydenta uznał, że projekt ten całkowicie odpowiada ustrojowi Kościoła wschodniego i zaspokaja jego interesy. W związku z tym Synod podjął uchwałę, w której stwierdził, że zostało osiągnięte porozumienie, w duchu

obowiązującej konstytucji, władz państwowych z prawną reprezentacją Kościoła. W tym samym dniu Synod przyjął projekt statutu wewnętrznego Kościoła prawosławnego i zdecydował przedłożyć go do akceptacji ministrowi WRiOP¹⁶⁸.

Dekret z 28 listopada 1938 r. składał się z 85 artykułów i 112 punktów. Do tego dokumentu dodano załączniki, zawierające tekst przysięgi metropolity i biskupów oraz przysięgi członków konsystorza¹⁶⁹. Dekret stwierdził autokefaliczność Kościoła prawosławnego w Polsce, to znaczy niezależność od władzy pozakrajowej, przy czym „zachowując w sprawach dogmatycznych i kanonicznych jedność z Powszechnym Wschodnim Kościołem Prawosławnym” oraz prawo swobodnego rządzenia się w granicach ustawodawstwa państwowego. Głową Kościoła, jego naczelnym zarządcą i przedstawicielem był metropolita, który był jednocześnie arcybiskupem diecezji warszawskiej i archimandrytą Ławry Poczajowskiej. Metropolita był wybierany na soborze elekcyjnym składającym się ze wszystkich biskupów oraz przedstawicieli duchowieństwa i wiernych. Organem najwyższym Kościoła, regulującym sprawy Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego, był Sobór Generalny składający się z biskupów oraz przedstawicieli duchowieństwa i świeckich. Sobór Generalny mógł zmienić ustrój Kościoła z dominującego w latach 1918-1938 ustroju synodalno-konsystorskiego, w którym naczelną władzę posiadał Synod biskupów na ustrój soborowy, oparty na zasadach wybieralności episkopatu i dziekanów z czynnym głosem przedstawicieli wiernych. Sobór miał być zwoływany jedynie w sytuacjach wyjątkowych przez metropolitę na podstawie orędzia prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej. Rozstrzygnięcie spraw przekraczających zakres uprawnień biskupów diecezjalnych powierzono Soborowi Biskupów, jako organowi władzy kościelnej, zwoływanego przynajmniej raz w roku.

Organem wykonawczym Soboru Biskupów był Synod składający się z metropolity, który był jego przewodniczącym, biskupa wojskowego i 2 biskupów diecezjalnych wybieranych na dwa lata. Poprzednio Synod składał się ze wszystkich biskupów diecezjalnych. Nowością było wprowadzenie w skład tego gremium biskupa polowego, który był członkiem stałym Synodu. Biskup polowy był powoływany do swej godności przez ministra spraw wojskowych w porozumieniu z metropolitą. Kompetencje Soboru Biskupów w dziedzinie kościelno-religijnej, kościelno-administracyjnej i kościelno-sądowej zostały określone w Statucie Wewnętrznym Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego¹⁷⁰. Jednym z zadań Soboru Biskupów był wybór nowych biskupów. Odrębne miejsce zajęły takie ciała kolegialne jak: Główna Komisja Kontrolująca

¹⁶³ AAN MWRiOP, nr 1011, k. 99-122.

¹⁶⁴ А. Свитич, *Православная Церковь в Польше и ее автокефалия*, c. 156; M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją...*, s. 217-221.

¹⁶⁵ А. Свитич, *Православная Церковь в Польше и ее автокефалия*, c. 183-184.

¹⁶⁶ S. Kiryłowicz, *Z dziejów...*, s. 59.

¹⁶⁷ K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 173-175.

¹⁶⁸ Statut wewnętrzny Kościoła prawosławnego w Polsce przygotowała komisja w składzie: metropolita Dionizy, arcybiskup Aleksy i arcybiskup Aleksander. Por.: M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją...*, s. 183-184.

¹⁶⁹ S. Kiryłowicz, *Z dziejów...*, s. 77. Szczegółowe omówienie dekretu z 1938 r., por.: M. Winiarczyk-Kossakowska, *Ustawy III Rzeczypospolitej o stosunku państwa do Kościołów chrześcijańskich*, s. 75-79.

¹⁷⁰ Por.: *Statut wewnętrzny Świętego Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego*, Warszawa 1939.

i Diecezjalne Komisje Rewizyjne. Przedstawiciele tych ciał byli wybierani na zebraniach diecezjalnych. Struktura organizacyjna Kościoła zachowała dotychczasowy ustrój i posiadała pion instytucji kolegialnych oraz pion stanowisk indywidualnych. Pion instytucji kolegialnych składał się z Soboru Generalnego, Soboru Biskupów, Synodu Biskupów, zebrań diecezjalnych, konsystorzów diecezjalnych. Konsystorz diecezjalni składali się z czterech duchownych i jednej osoby świeckiej. Nowością było wprowadzenie w skład konsystorza elementu świeckiego. Osoby świeckie były wybierane na zebraniach diecezjalnych, a następnie zatwierdzane przez biskupa diecezjalnego po upewnieniu się, że wojewoda nie zgłosił wobec nich sprzeciwu. Dekret przewidywał zebrania diecezjalne i parafialne. Omawiany akt prawny zezwolił osobom świeckim na zakładanie bractw na podstawie przepisów o stowarzyszeniach.

Dekret prezydenta ustanawiał grupę stanowisk indywidualnych, do których zaliczano metropolitę, biskupa diecezjalnego, biskupa sufragana, dziekana, proboszcza parafii i wikariusza parafialnego. Kwestie kadrowe ze względu na ich wagę w polityce państwowej wobec Kościoła prawosławnego zostały omówione szczegółowo. Pełnienie urzędów kościelnych uzależniono od posiadania obywatelstwa polskiego. Kandydaci na duchownych powinni mieć ukończoną wyższą uczelnię teologiczną w kraju, z czego mógł zwolnić jedynie minister WRiOP. Wszystkie nominacje i przeniesienia biskupów powinny być uzyskać akceptację ministra WRiOP. Zmiany na stanowisku dziekana, proboszcza i wikarego musiały otrzymać akceptację wojewody. Wszelkie spory między biskupami a wojewodami, powstające w związku z obsadą urzędu dziekana, proboszcza i wikariusza, rozstrzygał ostatecznie minister WRiOP po zasięgnięciu opinii metropolity. Metropolita był zobowiązany do wstępnego informowania władz państwowych o zamierzonych przez niego wizytacjach parafialnych. Prawo ingerencji władz państwowych w sprawy kościelne występowało w dekrecie w 44 przypadkach, które zostały wymienione w przeszło połowie artykułów tego dokumentu. Od decyzji władzy państwowej zależał sposób załatwiania spraw cerkiewnych.

Kształcenie duchownych odbywać się miało jedynie w państwowym Liceum Teologicznym w Warszawie oraz w Studium Teologii Prawosławnej na Uniwersytecie Warszawskim, a święcenia otrzymywać miały tylko te osoby, które ukończyły wyżej wymienione szkoły. Państwo zobowiązało się utrzymywać państwowy internat dla studentów oraz internat dla uczniów liceum. Kształcenie psalmistów miało odbywać się w szkołach podlegającym ogólnym przepisom państwowym, tzn. ustawie o szkolnictwie prywatnym. Tworzenie nowych klasztorów i przyjmowanie do zgromadzeń klasztornych osób, które odbyły nowicjat lub złożyły śluby zakonne za granicą wymagało zezwolenia ministra oświaty. Obsada przełożonego klasztoru zależała od zgody wojewody. Sprawa duszpasterstwa wojskowego miała całkowicie należeć do kompetencji ministra spraw wojskowych. Prasa cerkiewna miała być wydawana wyłącznie w języku polskim. Tytuły innojęzyczne miały być

zamknięte. Duchowni zostali zobligowani do odmawiania podczas nabożeństw modlitw za pomyślność Rzeczypospolitej i jej prezydenta, a w dni świąt państwowych – do odprawiania uroczystych nabożeństw z modłami oraz pieśnią *Boże coś Polskę*. Dekret niewiele miejsca poświęca sprawom majątkowym Kościoła, odkładając ten problem do odrębnej ustawy. Osobowość prawna została przyznana Kościołowi jako całości organizacyjnej (metropolii), biskupstwu, klasztorom i jednostkom parafialnym. Zapowiedziano reformę rolną w dobrach prawosławnych, określając normy obszarowe nie podlegające parcelacji. Wynosiły one dla metropolii – 180 ha, biskupstwa – 150 ha, konsystorzów – 125 ha, klasztorów – 180 ha, każdej świątyni parafialnej w miarę ustalenia jej składu osobowego: na ziemi sieroce – 3 ha, dla proboszcza – 20 ha, diakona – 10 ha, psalmisty – 7 ha. Nadwyżki ponad te normy miały być wykupione przez państwo po upływie trzech lat od chwili wejścia w życie dekretu. Ustalono także wysokość miesięcznego uposażenia duchowieństwa, przyznając metropolicie 1 075 zł oraz 800 zł na utrzymanie domu metropolitalnego, biskupom diecezjalnym – 700 zł i 500 zł na utrzymanie domu biskupiego, proboszczom – 60 zł, wikariuszom – 35 zł i diakonom – 25 zł.¹⁷¹

Dekret z 1938 r. był pierwszy w dziejach prawosławia w II Rzeczypospolitej dokumentem regulującym stosunek państwa do tegoż Kościoła. Omawiany akt prawny znosił powszechnie krytykowany przez duchowieństwo i wiernych stan tymczasowości. Trzeba zaznaczyć, że w świetle takiego uregulowania prawnego Kościół prawosławny został maksymalnie podporządkowany państwu i jego polityce. W trzy tygodnie po wydaniu dekretu, 10 grudnia 1938 r. rozporządzeniem Rady Ministrów został zatwierdzony „Statut Wewnętrzny Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego”¹⁷² ogłoszony w „Dzienniku Ustaw” z 30 grudnia 1938 r.¹⁷³ Statut regulował szczegółowo kompetencje metropolity, Soboru Generalnego, Soboru Biskupów i Synodu Biskupów. Statut określał zasady funkcjonowania zarządów diecezjalnych, dekanatów, parafii, bractw, duszpasterstwa wojskowego i działalność misyjną. Statut unormował sprawy związane z nauczaniem religii i sądownictwem kościelnym¹⁷⁴. Do „Statutu Wewnętrznego PAKP” dołączono wiele załączników: Ordynacja wyborcza do Soboru Elekcyjnego i zgromadzenia przedelekcyjnego, Ordynacja wyborcza do Soboru Generalnego, Regulamin Soboru Generalnego, Przepisy o Głównej Komisji Kontrolującej, Statut zebrań diecezjalnych PAKP, Regulamin Diecezjalnej Komisji Rewizyjnej, Statut parafialny PAKP, tekst modlitwy za Rzeczypospolitą Polską, Prezydenta i wojsko¹⁷⁵.

Rozporządzeniem ministra WRiOP z 6 maja 1939 r.

¹⁷¹ M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją...*, s. 184-191; S. Kiryłowicz, *Z dziejów...*, s. 77-79; K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 175, 176; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, s. 118-121; tenże, *Kościół prawosławny w Polsce*, s. 550-552.

¹⁷² S. Kiryłowicz, *Z dziejów...*, s. 77.

¹⁷³ M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją...*, s. 193.

¹⁷⁴ K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 176.

¹⁷⁵ Por.: *Statut wewnętrzny Świętego Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego*, Warszawa 1939.

uznano Statut Konsystorza prawosławnych, który między innymi regulował sposób zarządzania sprawami majątkowymi¹⁷⁶. 23 czerwca 1939 r. zatwierdzono ustawę o uregulowaniu stanu prawnego majątków Kościoła prawosławnego i opublikowano ją 30 czerwca 1939 r. w „Dzienniku Ustaw”¹⁷⁷. Ustawa ta objęła swoją mocą nieruchomości i prawa rzeczowe, które w dniu 11 listopada 1918 r. należały do osób prawnych Kościoła prawosławnego na obszarze Rzeczypospolitej¹⁷⁸. Postanowienia ustawy oparto na założeniu uznania stanu posiadania Kościoła w dniu 19 listopada 1938 r., jeżeli to posiadanie było faktyczne i zgodne z rozporządzeniem Komisarza Generalnego z 22 października 1919 r. Za własność Kościoła prawosławnego uznano wszystkie nieruchomości objęte w zarząd państwowy lub przejęte na własność państwa na podstawie ustawy z 17 grudnia 1920 r., jeśli w dniu 19 listopada 1938 r. znajdowały się za wiedzą i bez sprzeciwu władz państwowych w faktycznym władaniu osób prawnych Kościoła. W posiadaniu Kościoła prawosławnego pozostawiono ponad 52 200 ha gruntów ze 146 000 ha, jakie posiadał przed zastosowaniem dekretu z 16 grudnia 1918 r.¹⁷⁹

Unormowaniu spraw prawno-majątkowych w 1938 r. towarzyszyło zlikwidowanie ponad 127 prawosławnych obiektów sakralnych na Chełmszczyźnie i Podlasiu. Radykalne zmniejszenie się liczby parafii na terenie diecezji warszawsko-chełmskiej spowodowane zniszczeniem cerkwi zaniepokoiło władze cerkiewne. W tej sytuacji Synod Biskupów 7 listopada 1938 r. podjął decyzję o zmianie granic diecezji metropolitalnej. Władze państwowe zaakceptowały ten plan czując się współwinne ostatniej bezmyślnej akcji rewindykacyjnej. W rezultacie decyzji Synodu do diecezji warszawsko-chełmskiej przyłączono część władcy grodzieńskiego (powiat Brześć) i wołyńskiego (powiaty Kowel i Luboml). Parafie położone na terenie wymienionych powiatów zasiły stan biskupstwa metropolitalnego¹⁸⁰.

Ostateczne zmiany w episkopacie prawosławnym nastąpiły w latach 1937-1938. 27 lutego 1937 r. Synod przeniósł biskupa lubelskiego Sawę na katedrę grodzieńsko-nowogródzką. Pod presją władz państwowych na biskupów wyświęcono dwóch propolsko nastawionych duchownych – 27 listopada 1938 r. Jerzego Szrettera (bp. Tymoteusza) i 29 listopada 1938 r. Konstantego Siemaszkę (bp. Mateusza). Akcja polonizacyjna prowadzona przez bp. Mateusza na terenie diecezji wileńskiej wywołała powszechne oburzenie ludności prawosławnej. Podobną działalność polonizacyjną prowadzili bp Tymoteusz na terenie eparchii warszawsko-chełmskiej i bp Sawa w diecezji grodzieńsko-nowogródzkiej¹⁸¹. W 1939 r. diecezją war-

szawsko-chełmską kierował metropolita Dionizy, któremu pomagał biskup wikary z tytułem władcy lubelskiego Tymoteusz. Ordynariuszem eparchii grodzieńsko-lidzkiej był bp Sawa, a wileńsko-lidzkiej abp Teodozjusz. Abp. Teodozjuszowi pomagał konsekrowany władca brasławski Mateusz. Diecezją polesko-pińską zarządzał abp Aleksander. Abp Aleksy był ordynariuszem władcy wołyńsko-krzemienieckiego.

Po zmianach terytorialnych w granicach diecezji warszawsko-chełmskiej, grodzieńsko-nowogródzkiej i wołyńskiej zmienił się stan posiadania w poszczególnych eparchiach. Liczba parafii zmniejszyła się w wyniku przeprowadzonych akcji rewindykacyjnych i burzenia cerkwi na Chełmszczyźnie i Podlasiu. Liczba parafii w diecezji grodzieńskiej zmniejszyła się z 200 w 1938 r. do 154 w 1939 r. Po odłączeniu powiatów Kowel i Luboml diecezja wołyńska straciła na rzecz warszawskiej 113 parafii. Natomiast na terenie biskupstwa warszawsko-chełmskiego, pomimo strat poniesionych w czasie akcji burzenia cerkwi, w wyniku zmiany granic diecezji liczba parafii wzrosła ze 161 (dane z 22 stycznia 1938 r.) do 258 w 1939 r. Na terenie eparchii wileńsko-lidzkiej nastąpił nieznaczny spadek liczby parafii ze 175 do 173. Nie zmienił się stan posiadania na terenie diecezji poleskiej (341 parafii)¹⁸². Według oficjalnych danych statystycznych Kościoła prawosławnego w końcu 1938 r. obejmował 1 metropolię, 5 diecezji, 2 seminaria duchowne z 202 alumnami, Studium Teologii Prawosławnej w Warszawie, 340 dekanatów, 1 160 parafii i 1 792 duchownych¹⁸³. Struktura diecezjalna nie pokrywała się z podziałami administracyjnymi państwa. Diecezja grodzieńsko-nowogródzka obejmowała województwo białostockie (bez powiatów Łomża, Ostrołęka, Ostrowiec, Szczuczyn, Wysokie Mazowieckie i Bielsk Podlaski) i część nowogródzkiego (powiaty Baranowicze, Nieśwież, Nowogródek i Słonim). Władcy polesko-pińskie objęło województwo poleskie (bez powiatu Brześć) i część wołyńskiego (powiat Sarny). Biskupstwo wileńsko-lidzkie rozciągało się na terenie województwa wileńskiego i części nowogródzkiego (powiaty Lida, Stołpce, Szczuczyn i Wołożyn). Diecezja wołyńska swym zasięgiem obejmowała większość województwa wołyńskiego (bez powiatów Kowel, Luboml i Sarny). W skład eparchii warszawsko-chełmskiej wchodziło województwo pomorskie, poznańskie, warszawskie, łódzkie, śląskie, krakowskie, kieleckie, lwowskie, stanisławowskie, tarnopolskie i lubelskie oraz część wołyńskiego (powiaty Kowel i Luboml), poleskiego (powiat Brześć), białostockiego (powiat Bielsk Podlaski).

Pod względem liczebności społeczność prawosławna była drugą grupą wyznaniową w Polsce. Według źródeł oficjalnych 1 stycznia 1939 r. na terytorium kraju mieszkało 4 195 000 wyznawców prawosławia. W porównaniu ze spisem ludności z 1937 r. liczba ludności tego wyznania wzrosła o 432 500 osób. Większość wyznawców Kościoła prawosławnego przebywała we wschodnich regionach

¹⁷⁶ K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 176, przyp. 204.

¹⁷⁷ M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją...*, s. 193.

¹⁷⁸ S. Kuryłowicz, *Z dziejów...*, s. 82.

¹⁷⁹ K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 176; M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją...*, s. 393.

¹⁸⁰ „Wiadomości Metropolii Prawosławnej w Polsce”, nr 2, 1938, s. 1; nr 1, 1939, s. 1.

¹⁸¹ И. Касьяк, *3 гісторыі Праваслаўнай Царквы Беларускага народа*, New York 1956, s. 68-69; Tenze, *Byelorussia. Historical Outline*, London 1989, pp. 164-167.

¹⁸² Prawosławne Archiwum Metropolitarne, RVI-3B, nr 1308; K. Urban, *Kościół prawosławny u schyłku II Rzeczypospolitej*, „Церковный Вестник”, nr. 12, 1995, s. 16; nr. 8, 1996, s. 20-21; nr. 9, 1996, s. 11-21.

¹⁸³ B. Kumor, *Historia Kościoła*, t. VIII, Lublin 2001, s. 426.

państwa. Zwarte skupiska społeczności prawosławnej znajdowały się na 37,4% terytorium Polski. Źródła cerkiewne informują, że w 1939 r. na terenie diecezji grodzieńsko-nowogródzkiej mieszkało 660 400 prawosławnych, polesko-pińskiej – 972 600, warszawsko-chełmskiej – 821 200, wileńsko-lidzkiej – 544 600 i wołyńskiej – 1 196 200. W stosunku do ogółu ludności danego obszaru najwyższy wskaźnik prawosławnych występował na terenie powiatów Drohiczyń, Kobryń, Kosów, Kamień Koszyrski, Stolin i Krzemieniec (ponad 80%) oraz Łuniniec, Pińsk, Prużany, Sarny, Dubno, Horochów, Zdołbunów, Nieśwież, Nowogródek, Słonim, Mołodeczno, Wilejka, Kowel i Luboml (70-80%). Od 60% do 70% ogółu mieszkańców stanowili prawosławni w powiatach Kostopol, Łuck, Równe, Baranowicze, Wołkowysk, Dżisna, Postawy i Bielsk Podlaski. W pozostałych powiatach województw wschodnich ludność prawosławna stanowiła od 5% do 60% ogółu mieszkańców. Duże skupiska społeczności prawosławnej były na Łemkowszczyźnie (Jasło, Gorlice, Krosno, Nowy Sącz, Sanok) oraz w Warszawie, Wilnie, Łodzi, Kaliszu, Lwowie i Kołomyi¹⁸⁴.

¹⁸⁴ „Wiadomości Metropolii Prawosławnej w Polsce”, nr 3 (11), 1939, s. 6-7; K. Urban, *Kościół prawosławny u schyłku II Rzeczypospolitej*,

Powyższe dane liczbowe potwierdzają wzrost liczby wiernych wyznania prawosławnego w ostatnich latach II Rzeczypospolitej. Wzrost ten nastąpił pomimo prowadzonych akcji rewindykacyjnych i neounijnych. Skutki tych akcji rekompensował przyrost naturalny oraz powrót do prawosławia ludności łemkowskiej na Podkarpaciu i ukraińskiej na terenie Małopolski. Prowadzona na tych terenach działalność misyjna Kościoła prawosławnego spowodowała, że kilka tysięcy ludności wyznania greckokatolickiego powróciło do prawosławia. Tylko na terenie diecezji metropolitalnej liczba wiernych wzrosła z 736 601 w 1931 r. do 821 200 w 1939 r.¹⁸⁵.

„Церковный Вестник”, nr. 12, 1995, c. 12-13; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, s. 122-124; tenże, *Kościół prawosławny w Polsce*, s. 553-555.

¹⁸⁵ W. Kosonocki, *Liczba i rozmieszczenie ludności prawosławnej w Polsce*, „Wiadomości Metropolii Prawosławnej w Polsce”, 1939, nr 3 (11), s. 6-7; W. Mysiek, *Przedmurze. Szkice z dziejów Kościoła katolickiego w II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1987, s. 142-61; A. Mironowicz, *Ks. Michał Bożerianow i jego odpowiedź „Ludziom małym”*, Białystok 2015, s. 16-19; R. Dubec, *Z dziejów parafii prawosławnych na Łemkowszczyźnie w okresie międzywojennym*, Gorlice 2011.

Bibliografia

- Bendza M., *Autokefalia Kościoła prawosławnego w Polsce*, „ΕΛΠΙΣ”, R. V (XVII), z. 7-8 (20-21), 2003.
- Bobowski K., *Szkice z dziejów prasy Kościoła prawosławnego w Polsce w latach 1918-1939*, [w:] „Chrześcijanin a współczesność”, nr 2, 1985.
- Borkowski A., *Między Konstantynopolem a Moskwą. Źródła do dziejów autokefalii Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej (1919-1927)*, Białystok 2015.
- Buławski R., *Projekt drugiego spisu powszechnego na tle doświadczeń spisu z 1921 r.*, „Kwartalnik Statystyczny”, 1930, z. 1.
- Dubec R., *Z dziejów parafii prawosławnych na Łemkowszczyźnie w okresie międzywojennym*, Gorlice 2011.
- Dudra S., *Metropolita Dionizy (Waledyński) 1876-1960*, Warszawa 2010.
- Friszke A., *Kościół wschodnie w Drugiej Rzeczypospolitej*, „Więź” 1988, nr 7-8.
- Gomółka K., *Białorusini w II Rzeczypospolitej*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Gdańskiej. Ekonomia”, t. XXXI, Gdańsk 1992.
- Gomółka K., *Próby białorusyzacji Kościoła Prawosławnego w Polsce międzywojennej*, „Obóz” 1992, nr 23.
- Grzesiak K., *Diecezja lubelska wobec prawosławia w latach 1918-1939*, Lublin 2010;
- Historia Polski w liczbach. Ludność i terytorium (GUS)*, Warszawa 1993.
- Kania J., *Rozbiórki cerkwi na Lubelszczyźnie w roku 1938 a stanowisko biskupa Fulmana*, [w:] *Chrześcijański wschód a kultura polska*, pod red. R. Łuźnego, Lublin 1989.
- Kasiak I., *Byelorussia. Historical Outline*, London 1989.
- Kiryłowicz S., *Niektóre problemy prawosławia na tle polityki wyznaniowej państwa w okresie międzywojennym*, „Posłanictwo”, nr 3-4 (1979).
- Kiryłowicz S., *Z dziejów prawosławia w II Rzeczypospolitej Polskiej. Niektóre problemy na tle polityki wyznaniowej państwa 1918-1939*, Warszawa 1985.
- Kiryłowicz S., *Z dziejów prawosławia w II Rzeczypospolitej Polskiej. Niektóre problemy na tle polityki wyznaniowej państwa w 1918-1939*, „WPAKP”, 1986, nr 2.
- Kosonocki W., *Liczba i rozmieszczenie ludności prawosławnej w Polsce*, „Wiadomości Metropolii Prawosławnej w Polsce”, 1939, nr 3 (11).
- Kościół prawosławny w Polsce dawniej i dziś*, pod red. L. Adamczuka i A. Mironowicza, Warszawa 1993.
- Krasowski K., *Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej. Studium historyczno-prawne*, Warszawa 1988.
- Kumor B., *Historia Kościoła*, t. VIII, Lublin 2001.
- Langrod S. J., *O autokefalii prawosławnej w Polsce. Studium z zakresu polskiej polityki administracji wyznaniowej*, Warszawa 1931.
- Lenczewski M., *Studium Teologii Prawosławnej na Uniwersytecie Warszawskim w latach 1925-1939*, Warszawa 1992.
- Lenczewski M., *Z historii świątyni prawosławnych w Warszawie*, „Wiadomości PAKP”, 1976, z. 3-4.
- Łomacz B., *Neounia*, „Więź”, 1983, nr 1.
- Łomacz B., *Praca duszpasterska duchowieństwa neounickiego*, „Novum” 1980, nr 5.
- Łotocki, *Autokefalia. Zasady Autokefalii*, Warszawa 1932.

- Mackiewicz-Cat S., *Historia Polski od 11 listopada 1918 r. do 17 września 1939 r.*, London 1941.
- Mędrzecki W., *Liczebność i rozmieszczenie grup narodowościowych w II Rzeczypospolitej w świetle wyników II spisu powszechnego (1931)*, „Dzieje Najnowsze” 1983, nr 1/2;
- Mironowicz A., *Białoruskie wydawnictwa cerkiewne w II Rzeczypospolitej*, [w:] *Między Rzymem a Nowosybirskiem. Księga Jubileuszowa dedykowana Ks. Marianowi Radwanowi SCJ*, red. I. Wodzianowska i H. Łaszkiwicz, Lublin 2012-2013.
- Mironowicz A., *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, Białystok 2003.
- Mironowicz A., *Cerkiew prawosławna a białoruska świadomość narodowa*, „Белорусский сборник”, *Статьи и материалы по истории и культуре Белоруссии*, вып. II, Санкт-Петербург 2002.
- Mironowicz A., *Cerkiew prawosławna w dawnej i we współczesnej Rosji*, [w:] *Bizancjum – Prawosławie – Romantyzm. Tradycja wschodnia w kulturze XIX wieku*, pod red. J. Ławskiego i K. Korotkicha, Białystok 2004.
- Mironowicz A., *Destroying and revindication of Orthodox church in Poland in 1937-1939*, „Administracja Publiczna. Studia krajowe i międzynarodowe. Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Administracji Publicznej w Białymstoku”, Białystok 2006, nr 1 (7).
- Mironowicz A., *Józefat Dubieniecki. Historia cudownego obrazu żyrowickiego*, „Zeszyty Naukowe KUL”, R. XXXIV, nr 1-2 (133-134), Lublin 1994.
- Mironowicz A., *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Białystok 2005.
- Mironowicz A., *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej*, Białystok 2001.
- Mironowicz A., *Kościół prawosławny w Polsce*, Białystok 2016.
- Mironowicz A., *Ks. Michał Bożerianow i jego odpowiedź „Ludziom małym”*, Białystok 2015;
- Mironowicz A., *Ks. Michał Bożerianow; jego życie i działalność*, [w:] *20 – lecie restytucji Prawosławnego Ordynariatu Wojska Polskiego*, pod red. J. Pańkowskiego, Warszawa 2015.
- Mironowicz A., *L' Église orthodoxe en Pologne au XX siècle*, [in:] *L' Église orthodoxe en Europe orientale au XX siècle*, sous la direction de Christine Chaillot, Paris 2009.
- Mironowicz A., *Monaster św. Onufrego w Jablecznej*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, nr 9, Białystok 1998.
- Mironowicz A., *Monastery prawosławne na terenie diecezji chełmsko-belskiej*, [w:] *Zakony i klasztory w Europie Środkowo-Wschodniej. X-XX wiek.*, pod red. H. Gapski, J. Kłoczowski, Lublin 1999.
- Mironowicz A., *Neunia w II Rzeczypospolitej*, [w:] *Kościół Grekokatolicki na Warmii i Mazurach*, red. M. Melnyk, Olsztyn 2006.
- Mironowicz A., *Prasa prawosławna w II Rzeczypospolitej*, [w:] *Literatura. Pamięć. Kultura. Prace ofiarowane Profesor Elżbiecie Feliksiak*, red. E. Sidoruk i M. M. Leś, Białystok 2010;
- Mironowicz A., *Prawosławne szkolnictwo cerkiewne*, „Religia – Encyklopedia PWN”, pod red. T. Gadacza i B. Milerskiego, t. VIII, Warszawa 2003.
- Mironowicz A., *Prawosławne szkolnictwo teologiczne na terenie Rzeczypospolitej*, [w:] *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą*, pod red. M. R. Drozdowskiego, Białystok 2012.
- Mironowicz A., *Prawosławne szkolnictwo teologiczne na terenie Rzeczypospolitej*, „Wiadomości PAKP”, nr 7-8 (140-141), Warszawa 2001, s. 13-19.
- Mironowicz A., *Problem narodowościowy w Cerkwi prawosławnej II Rzeczypospolitej*, „Przegląd Wschodni”, Warszawa 2014, t. XIII, z. 2 (50).
- Mironowicz A., *Problematyka narodowościowa w Kościele prawosławnym w II Rzeczypospolitej*, [w:] *W kręgu sacrum i pogranicza*, pod red. E. Matuszczyk i M. Krzywosza, Białystok 2004.
- Mironowicz A., *Przyczynki do dziejów Polskiego Prawosławnego Duszpasterstwa Cywilnego na emigracji w czasie II wojny światowej*, „Studia Polonijne”, t. XXX, Lublin 2009-2010.
- Mironowicz A., *Rewindykacja i niszczenie prawosławnych obiektów sakralnych na terenie II Rzeczypospolitej*, „ΕΛΠΙΣ. Czasopismo Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku”, Białystok 2006, R. VIII (XIX), z. 13-14 (26-27).
- Mironowicz A., *Rewindykacja prawosławnych obiektów sakralnych w II Rzeczypospolitej*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, nr 21, Białystok 2004.
- Mironowicz A., *Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej*, [w:] *Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej*, pod red. A. Mironowicza, U. Pawluczuk, Białystok 2002.
- Mironowicz A., *Świątynie prawosławne na terenie miasta Białegostoku*, „Białostocki Przegląd Kresowy”, t. VI, pod red. J. F. Nosowicza, Białystok 1998.
- Mironowicz A., *The Destruction and Transfer of Orthodox Church Property in Poland, 1919-1939*, „Polish Political Science Yearbook”, Toruń 2014, vol. XLIII.
- Mironowicz A., *The Orthodox Church in Poland in the Twentieth Century*, [in:] *The Orthodox Church in Eastern Europe in Twentieth Century*, ed. Christine Chaillot, Oxford – Bern 2011.
- Mironowicz A., *Wyznania a świadomość narodowa Białorusinów*, „Białostockie Teki Historyczne”, Białystok 2011.
- Mironowicz A., *Życie monastyczne na Podlasiu*, Białystok 1998.
- Mironowicz A., *Życie monastyczne w dawnej Rzeczypospolitej*, [w:] *Życie monastyczne w Rzeczypospolitej*, pod red. A. Mironowicza, U. Pawluczuk, Białystok 2001.
- Moroz M., *„Krynica” Ideologia białoruskiego katolicyzmu*, Białystok 2001.
- Mróz M., *Katolicyzm na pograniczu. Kościół katolicki wobec kwestii ukraińskiej i białoruskiej w Polsce w latach 1918-1925*, Toruń 2003.
- Mysiek W., *Przedmurze. Szkice z dziejów Kościoła katolickiego w II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1987.
- Odzimkowski J., *Służba duszpasterska Wojska Polskiego 1914-1945*, Warszawa 1998.
- Odzimkowski J., Frątczak S., *Polskie duszpasterstwo wojskowe*, Warszawa 1996.
- Odzimkowski J., Spychała B., *Duszpasterstwo wojskowe w Druhej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1987.
- Paczkowski A., *Prasa polska w latach 1918-1939*, Warszawa 1980.

- Papierzyńska-Turek M., *Chcieli prawosławie w Polsce wykorze- nić*, „Przegląd Prawosławny” nr 7, 1998.
- Papierzyńska-Turek M., *Między tradycją a rzeczywistością. Pań- stwo wobec prawosławia 1918-1939*, Warszawa 1989.
- Papierzyńska-Turek M., *Organizacja Kościoła Prawosławnego w latach 1918-1939*, [w:] *Kościół Prawosławny w Polsce dawniej i dziś*, pod red. L. Adamczuka i A. Mironowicza, Warszawa 1993.
- Papierzyńska-Turek M., *Problem autokefalii Kościoła prawo- sławnego w Polsce w latach 1918-1939*, „Euhemer – Prze- gląd Religioznawczy”, nr 1-3, 1980.
- Papierzyńska-Turek M., *Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypo- spolitej 1922-1926*, Kraków 1979.
- Papierzyńska-Turek M., *Spory i konflikty wokół sprawy narodo- wego charakteru Kościoła prawosławnego w II Rzeczypo- spolitej*, [w:] *Trudna tożsamość. Problemy narodowościowe i religijne w Europie Środkowo-Wschodniej w XIX i XX wie- ku*, pod red. J. Lewandowskiego, Lublin 1996.
- Pawluczuk U., *Ławra Poczajowska. Pod opieką Matki Bożej i św. Hioba*, Białystok 2013.
- Pawluczuk U., *Życie monastyczne w II Rzeczypospolitej*, Biał- stok 2007.
- Pawluczuk U., *Życie monastyczne w II Rzeczypospolitej*, [w:] *Kościół prawosławny w dziejach Rzeczypospolitej i krajów sąsiednich*, pod red. P. Chomika, Białystok 2000.
- Pelica G. J., *Kościół prawosławny w województwie lubelskim (1918-1939)*, Lublin 2007.
- Pietrzak M., *Reglamentacja wolności prasy w Polsce (1918- -1939)*, Warszawa 1963.
- Piotrowski S., *Wojna religijna na kresach*, Warszawa 1930.
- Pirożyński M., *Statystyka Kościoła w Polsce*, Lublin 1935.
- Prawosławne oficyny wydawnicze w Rzeczypospolitej*, pod red. A. Mironowicza, U. Pawluczuk, Białystok 2004.
- Rzemieniuk F., *Kościół katolicki obrządku bizantyjsko-słowiań- skiego. Neounia*, Lublin 1999;
- Sawicki D., *Wysze szkolnictwo teologiczne Cerkwi prawosław- nej w odrodzonej Rzeczypospolitej*, „Cerkiewy Wiestnik”, nr 2, 2018.
- Sawicki J., *Studia nad położeniem prawnym mniejszości religij- nych w państwie polskim*, Warszawa 1937.
- Siemakowicz M., *Spisy ludności a zagadnienia narodowościowe z uwzględnieniem spraw szkolnictwa dla mniejszości biało- ruskiej w II Rzeczypospolitej*, „Białoruskie Zeszyty Histo- ryczne”, 1998, nr 10.
- Sokoł K., Sosna A., *Kopuły nad Wisłą. Prawosławne cer- kwie w centralnej Polsce w latach 1815-1915*, Moskwa 2003.
- Srokowski K., *Sprawa narodowościowa na kresach wschodnich*, Kraków 1924.
- Staszewski M. T., *Mniejszości wyznaniowe w II Rzeczypospolitej*, „Zeszyty Argumentów” 1967, nr 3.
- Staszewski M. T., *Wolność sumienia przed trybunałem II Rzeczypo- spolitej*, Warszawa 1970.
- Staszewski M. T., *Wolność sumienia w II Rzeczypospolitej (Szkic zagadnienia)*, „Posłannictwo” 1986, nr 3-4.
- Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej*, pod red. A. Miro- nowicza, U. Pawluczuk, Białystok 2002.
- Świątkowski H., *Niektóre aspekty prawne stosunku państwa do* wyznań w Polsce przedwrześniowej, „Państwo i Prawo” 1959, nr 1.
- Świątkowski H., *Status prawny Polskiego Autokefalicznego Ko- ściola Prawosławnego*, Warszawa 1939.
- Świątkowski H., *Wyznania religijne w Polsce, ze szczególnym uwzględnieniem ich stanu prawnego*, cz. I, *Wyznania i związ- ki religijne*, Warszawa 1937.
- Świątynie prawosławne w Polsce*, pod red. A. Burskiego, B. Jew- siewickiego i K. Trufanoffa, Warszawa 1933.
- Tomaszewski J., *Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości naro- dowe w Polsce w latach 1918-1939*, Warszawa 1985.
- Traczuk J., *Książka białoruska w II Rzeczypospolitej 1921-1939*, Warszawa 2000.
- Traczuk J., *Prasa białoruska w II Rzeczypospolitej (1918-1939)*, „Studia Polono-Slavica-Orientalia. Acta Litteraria”, t. XIII, Warszawa 1992.
- K. Urban, *Kościół prawosławny u schyłku II Rzeczypospolitej*, „Церковный Вестник”, nr. 12, 1995; nr. 8, 1996; nr. 9, 1996.
- Urban K., *Prawosławni w strukturze wyznaniowej Polski*, [w:] *Kościół prawosławny w Polsce. Dawniej i dziś*, pod red. L. Adamczuka i A. Mironowicza, Warszawa 1993.
- Urbański Z., *Mniejszości narodowe w Polsce*, Warszawa 1933.
- Waszkiewicz Z., *Duszpasterstwo w siłach zbrojnych Drugiej Rze- czypo- spolitej (1918-1939)*, Toruń 2000.
- Waszkiewicz Z., *Neounia – nieudany eksperyment?*, [w:] *Czter- rechsetlecie zawarcia unii brzeskiej 1596-1996*, pod red. St. Alexandrowicza i T. Kempy, Toruń 1998;
- Winiarczyk-Kossakowska M., *Ustawy III Rzeczypospolitej o sto- sunku państwa do Kościołów chrześcijańskich*, Warszawa 2004.
- Wróblewski W., *Duszpasterstwo mniejszości religijnych w Woj- sku Polskim w latach 1918-1939*, [w:] *Białoruś, Czechosło- wacja, Litwa, Polska, Ukraina. Mniejszości w świetle spisów statystycznych XIX-XX w.*, pod red. J. Skarbka, Lublin 1996.
- Wyczawski H. E., *Cerkiew prawosławna w II Rzeczypospolitej*, [w:] *Kościół w II Rzeczypospolitej*, Lublin 1980.
- Wyczawski H. E., *Ruch neounijny w Polsce w latach 1923-1939*, „Studia Theologica Varsoviensia”, t. VIII, 1970, nr 1.
- Wyszomirski T., *Kościół prawosławny w Polsce w latach 1918- -1939*, „Novum” 1980, nr 3.
- Zyzykin M., *Autokefalia i zasady jej zastosowania*, Warszawa 1931.
- Żeleźniakowicz S., *Z historii Polskiego Kościoła Prawosławnego w okresie międzywojennym (1918-1939)*, „Wiadomości Pol- skiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego”, 1981, nr 4, 1982, nr 1, 2, 3-4, 1983, nr 1-2, 3, 4.
- Алексий (Громадский) архиепископ, *К истории Православ- ной Церкви в Польше за десятилетие пребывания во главе её Блаженнейшего Митрополита Дионисия (1923- -1933)*, Варшава 1937.
- Алексий (Громадский) архиепископ, *О каноничности «Поло- жения о внутреннем устройстве Православной Церкви в Польше»*, Варшава 1927.
- Асіпчык А. А., *Жыровічы: гістарычны нарыс*, Кліўленд 1980.
- Бантыш-Каменский Н. Н., *Историческое известие о возник- шей в Польше унии*, Москва 1805.

- Біднов В., *Церковна справа в Україні, Тарнів 1921.*
- Борщевич В., *Українське церковне відродження на Волині (20-40-ті рр. XX ст.)*, Луцьк 2000.
- Грушевський М., *Історія України-Руси*, т. VII, Київ-Львів, 1909.
- Давидюк М., *Справа беларусізації Православної церкви у святле палітыкі дзяржаўных улад 1919-1939*, „Беларускі календар”, Беласток 1990.
- Данілічева В., *До історії шкільництва Рівного в міжвоєнний період (20-30 ті рр. XX ст.): Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*, Випуск IV. (Матеріали наукової конференції 25-26 жовтня 2006р.), Рівне 2006.
- Дениско Л., *Релігійні православні періодичні видання XIX - початку XX століття у фондах національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*: Каталог. Наук. ред. О. С. Онищенко, Київ 2001.
- Дорош Н., *Митрополит Пантелеимон (Рожновський 1867-1950)*, „Беларускі Православний календар” на 2003 год, Мінск 2002.
- Дорош Н., *Православний Гродно*, Гродно 2000.
- Дорошенко Д., *Нарис історії України*, т. I-II, Варшава 1932-1933.
- Железякович С., *Яблочинський монастир в міжвоєнний період 1918-1939*, „Церковний Вестник”, nr 4-6, Варшава 1983.
- Жилук С. І., *Російська православна церква на Волині (1793-1917)*, Житомир 1996.
- Жировичская чудотворная икона Божьей Матери и Жировичская обитель*, Вильно 1867.
- Зелинский В., *Очерки по истории Почаевской Лавры*, Почаевская Лавра 2000.
- Карташев А. В., *Жизненный путь Митрополита-Экзарха Владимира. К пятидесятилетию архиерейской хиротонии*, Париж 1957.
- Касьяк И., *3 гісторыі Прусаўскай Царквы Беларускага народу*, New York 1956.
- Косик В. И., *Владимир „Православная энциклопедия”*, т. VIII, Москва 2004.
- Косоноцкий В., *Процес за Православні Церкви*, ч. 1, Варшава 1930.
- Кривова Н. А., *Власть и церковь в 1922-1925 гг.: Политбюро и ГПУ в борьбе за церковные ценности и политическое подчинение духовенства*, Москва 1997.
- Купранець О. Ф., *Православна церква в міжвоєнній Польщі, 1918-1939*, „Analecta OSBM”, vol. XXXI, Рим 1974.
- Лотоцький О., *Українські джерела церковного права*, Варшава 1931.
- Мартинюк М., *Українські періодичні видання Західної України, країн Центральної та Західної Європи (1914-1939 рр.): Матеріали до бібліографії*, Львів 1998.
- Миронович А., *Неоунія в Польше в міжвоєнний період*, „Вестник Екатеринбургской духовной семинарии”, Екатеринбург 2013, вып. 2 (6).
- Миронович А., *Ревиндикація православних церков в II Речі Посполитой*, „Православие в Балтиці”, nr 4 (13), Rīga 2016.
- Миронович А., *Светские православные организации в послевоенной Польше*, „Seminarium Hortus Humanitatis”, vol. XV, Riga 2008.
- Митрополит Владимир, святитель и молитвенник (1873-1959)*, Париж 1965.
- Николаев К., *Правовое положение Святой Автокефальной Церкви в Польше*, Варшава 1927.
- Православная Вольнь*, Кременец 1933.
- Православные русские обители*, Санкт-Петербург 1913.
- Огієнко І., *Мова українська була вже мовою церкви, Тарнів 1921.*
- Огієнко І., *Нариси з історії української мови: система українського правопису*, Варшава, 1927.
- Огієнко І., *Підвалині Української православної церкви, Тарнів 1922.*
- Рожко В., *Нарис історії Української Православної Церкви на Волині (870 - 2000)*, Луцьк 2001;
- Рожко В., *Православні монастирі Волині*, Луцьк 1997.
- Романюк М. М., *Періодика Західної України 20-30-х рр. XX ст.: матеріали до бібліографії у 5 т. (1998-2003)*. – Львів 2008-2010. т. I, Львів 1998.
- Свитич А., *Православная Церковь в Польше и ее автокефалия*, Буэнос-Айрес, 1959.
- Свитич А., *Православная Церковь на Украине и в Польше в XX столетии: 1917-1950 гг.*, Москва 1997.
- Сіповіч Ч., *Пралат Пётр Татарьтовіч, [в:] Беларуская рэлігійная дзеячы хх стагоддзя*, (red. Ю. Гарбінскі), Мінск-Мюнхен 1999.
- Смолич И. К., *Русское Монашество: Возникновение. Развитие. Сущность (988-1917)*, Москва 1999.
- Сокол К., *Русская Варшава*, Москва 2002.
- Теодорович Т., Почаевская лавра*, Варшава 1930.
- Цинкаловський О., *Стара Волинь і Волинське Полісся*, т. I, Вінніпег, 1984.
- Цинкаловський О., *Старовинні пам'ятки Волині*, Торонто 1975.
- Цыпин В., *История Русской Церкви 1917-1997*, Москва 1997.
- Шкаровский М. В., *Нацистская Германия и Православная Церковь (нацистская политика в отношении Православной Церкви и религиозное возрождение на территории СССР)*, Москва 2002.
- Μιρόνοβιτς Α., *Η катастроφή και μεταβίβαση της ιδιοκτησίας της Ορθόδοξου Εκκλησίας της Πολωνίας 1919-1939*, Białystok 2013.

ΕΛΠΙΣ

CZASOPISMO TEOLOGICZNE
KATEDRY TEOLOGII PRAWOSŁAWNEJ
UNIWERSYTETU W BIAŁYMSTOKU

ADRES REDAKCJI

ul. Ludwika Zamenhofska 15, 15-435 Białystok, Polska
tel. 85 745-77-80, e-mail: elpis@uwb.edu.pl
www.elpis.uwb.edu.pl